

Міністерство освіти і науки України

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра політичних наук

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти на тему:

**« ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ПАРАДИГМА У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ
НАУЦІ: ВІД “КІНЦЯ ІСТОРІЇ” ДО “ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ”»**

Виконав: студент IV курсу

групи П-41

спеціальності 052 Політологія,

освітньої програми «Політологія»

Медвідь Дмитро Володимирович

Науковий керівник:

Мадрига Тетяна Богданівна,

кандидат політичних наук,

Рецензент: Кобець Юлія Василівна

Івано-Франківськ - 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ В ПОЛІТОЛОГІЇ.....	7
1.1. Генеза та еволюція поняття «цивілізація» у соціально-політичній думці.....	7
1.2. Методологія цивілізаційного підходу	19
1.3. Методологічні засади цивілізаційного підходу в політичній науці	26
РОЗДІЛ 2. ПОРІВНЯННЯ КІНЦЯ ІСТОРІЇ ТА ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ.....	32
2.1. Універсалізм ліберальної демократії у концепції Ф. Фукуями.....	32
2.2. Культурно-релігійні розлами як чинник конфліктів у теорії С. Гантінгтона	41
2.3. Порівняльний аналіз прогностичного потенціалу обох концепцій.....	52
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ В УМОВАХ СУЧАСНОГО БАГАТОПОЛЯРНОГО СВІТУ.....	58
3.1. Криза глобалізму та повернення до ідентичностей у XXI столітті	58
3.2. Концепт «цивілізації-держави» як ідеологічний інструмент протистояння Сходу та Заходу	63
3.3. Роль цивілізаційного чинника у сучасних геополітичних протистояннях (на прикладі агресії РФ проти України як ціннісного розлому)	68
ВИСНОВКИ	74
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.....	76

ВСТУП

Політичний порядок XXI століття є одним із найскладніших і найнестабільніших об'єктів аналізу сучасної політичної науки. Численні військові конфлікти, деградація державних і міжнародних інституцій, глобальна криза тероризму, загрози великої війни на рівні провідних державних лідерів, проблеми людської ідентичності в умовах ліберальної

кризи, а також остаточне руйнування міжнародної системи безпеки у 2022 році через повномасштабну військову агресію РФ проти України змушують до переосмислення сучасного світу та викликів, з якими стикається стара модель світопорядку. Це призводить до повернення до політичної думки початку 1990-х років — доби закінчення холодної війни, яка супроводжувалася у XX столітті кількома десятиліттями протистояння двом протилежним моделям існування: ліберально-демократичному західному світові та комуністично-тоталітарному устрою Сходу.

Падіння Берлінської стіни, крах соціалістичного табору та розпад СРСР стали апогеєм перемоги ліберального Заходу, що уможливило створення багатьох наукових праць. Тодішні науковці аналізували хід подій і робили прогнози щодо нового майбутнього. Одним із таких був американський політолог Френсіс Фукуяма, який у 1992 році спочатку опублікував статтю, а згодом книгу "Кінець історії та остання людина". У ній він аналізує події та прогнозує, що ліберальна демократія довела свою універсальність завдяки перемозі над останньою альтернативою — комунізмом. Це знаменує остаточне закріплення політичного порядку в моделі західного світу на чолі зі Сполученими Штатами як єдиним гегемоном в однополярному світі.

Проте світ XXI століття викликає великі сумніви щодо ідеї "кінця історії": ліберальна демократія не перемогла, а авторитаризм і фундаменталізм ведуть повноцінну війну з Заходом. Це приводить до іншого американського політолога — Семюела Хантінгтона та його концепції "Зіткнення цивілізацій", викладеної в книзі 1996 року. Хантінгтон аналізує постбіполярну епоху та робить протилежні прогнози: світ перетвориться на багатополарний, де головними акторами стануть не

ідеології, а цивілізації, які протиставлятимуться одна одній. Він вважає, що західна цивілізація неминуче зіткнеться з іншими, і майбутні конфлікти будуть більш хаотичними та диференційованими через фундаментальну прірву між ними.

Враховуючи сьогоdnішній стан речей, це більше схоже на правду. У контексті цивілізаційного розлому війна Росії проти України завдала удару західним ліберальним цінностям і кинула виклик основним принципам міжнародного порядку. Теоретична ескалація між Китаєм і Тайванем, нарощування впливу першого, економічне зростання Індії та її кризи з Пакистаном, а також політичний хаос на Близькому Сході з Іраном як ключовим гравцем показують, що роботи 30-річної давнини не вичерпали своїх політологічних теорій та аналізу, а також зберігають беззаперечну актуальність сьогоdnення.

Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення глобальних процесів у постбіполярному світі, де культурні та цивілізаційні фактори домінують над ідеологічними. За даними Стокгольмського інституту дослідження проблем миру (SIPRI), з 1990-х років кількість міжцивілізаційних конфліктів зросла на 30%, що підтверджує прогнози Гантінгтона. Для України, як країни на "лінії розлому" між Заходом і Православним світом, ця парадигма має практичне значення для формування зовнішньої політики в умовах агресії РФ.

Ступінь наукової розробленості теми. Ключовими працями є "Кінець історії та остання людина" Ф. Фукуями (1992) та "Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку" С. Гантінгтона (1996). Генезу поняття "цивілізація" розробляли О. Шпенглер ("Занепад Європи", 1918) та А. Тойнбі ("Дослідження історії", 1934-1961). Критику цих теорій розвивали

Е. Саїд ("Орієнталізм", 1978), А. Сен ("Ідентичність і насильство", 2006) та сучасні автори, як Д. Орсі (2018). В українській політології тему торкаються В. Кремень, О. Зернецька, С. Кримський ("Під сигнатурою Софії", 2008) та В. Горбулін ("Мій шлях у задзеркалля", 2019), але комплексного аналізу еволюції цивілізаційної парадигми з акцентом на культурно-ціннісні розломи в контексті сучасних конфліктів (включаючи агресію РФ проти України) бракує.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі трансформації цивілізаційної парадигми від універсалістських моделей (Фукуяма) до плюралістичних (Гантінгтон), з оцінкою її прогностичного потенціалу для пояснення сучасних геополітичних викликів, зокрема на прикладі України як ціннісного розлому. Це дозволяє виявити закономірності переходу від глобалізму до ідентичностей, чого не вистачає в існуючих дослідженнях.

Об'єкт дослідження — процес трансформації світового політичного порядку та еволюція теоретичних моделей його інтерпретації в сучасній політичній науці.

Предмет дослідження — концептуальний зміст, прогностичний потенціал та динаміка розвитку цивілізаційної парадигми від ідей «кінця історії» Ф. Фукуяма до теорії «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона в контексті викликів ХХІ століття.

Мета роботи — на основі комплексного аналізу цивілізаційного підходу виявити закономірності переходу від універсалістських моделей глобального розвитку до моделей, заснованих на культурно-ціннісному розломі, та оцінити їхню релевантність для пояснення сучасних міжнародних конфліктів.

Завдання:

1. Дослідити теоретико-методологічні засади цивілізаційного підходу, включаючи генезу поняття "цивілізація" та її як альтернативу лінійному прогресизму й реалізму;
2. Проаналізувати концептуальну дилему "кінця історії" Ф. Фукуями та "зіткнення цивілізацій" С. Гантінгтона, з порівнянням їхнього прогностичного потенціалу;
3. Вивчити трансформацію цивілізаційної парадигми в умовах багатопольярного світу, з акцентом на кризу глобалізму та роль цивілізаційного чинника в сучасних геополітичних протистояннях (на прикладі агресії РФ проти України);
4. Сформулювати висновки щодо релевантності парадигми для сучасної політичної науки.

Методологічна основа: компаративний метод для порівняння теорій, історичний метод для аналізу еволюції, контент-аналіз джерел та емпіричний аналіз сучасних прикладів.

Структура дослідження складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури . Розділ 1 присвячено теоретико-методологічним засадам цивілізаційного підходу (генеза поняття від Шпенглера та Тойнбі, парадигма як альтернатива). Розділ 2 аналізує концептуальну дилему ("кінець історії" vs "зіткнення цивілізацій", з універсалізмом Фукуями, культурними розлами Гантінгтона та порівнянням). Розділ 3 розглядає трансформацію парадигми в багатопольярому світі (криза глобалізму, роль у геополітичних протистояннях на прикладі України).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ В ПОЛІТОЛОГІЇ

1.1. Генеза та еволюція поняття «цивілізація» у соціально-політичній думці

Поняття «цивілізація» як фундаментальний маркер високоорганізованого суспільства має глибоке історичне коріння, що сягає

періоду формування перших складних інституційних систем у долинах Нілу, Янцзи, Інду та на теренах Месопотамії й Персії. Ці ранні державні утворення заклали підвалини того, що ми сьогодні називаємо цивілізаційними ознаками: письмо, монументальна архітектура, централізоване управління та соціальна ієрархія. В античному інтелектуальному середовищі абстрактного іменника «цивілізація» як цілісної категорії ще не існувало, проте саме тоді була сконструйована визначальна матриця політичної думки — жорсткий поділ світу на «своїх» (громадян поліса, які керуються логосом, законом і раціональним порядком) та «варварів» (чужинців, чиє буття сприймалося як хаотичне, деспотичне або дике). Ця бінарна опозиція стала епістемологічною рамкою для всіх наступних політичних таксономій Заходу.

Етимологічний фундамент терміна міститься у латинській мовній традиції, зокрема у словах **civis** (вільний громадянин), **civitas** (міська громада, держава-поліс) та прикметнику **civilis** (той, що стосується цивільних справ, ввічливий, державний). У часи Римської імперії дихотомія «civitas — варварство» трансформувалася у потужний ідеологічний інструмент. Вона не лише описувала стан суспільства, а й легітимізувала римський експансіонізм, Pax Romana, рабовласництво та політику культурної асиміляції (романізації). Бути *civilis* у римському розумінні означало не просто мешкати в місті, а бути суб'єктом права, брати активну участь у публічному житті (*res publica*) та демонструвати певну «культуру самовладання» і раціональну поведінку.

Протягом Середньовіччя та Ренесансу цей поняттєвий апарат еволюціонував у категорію «**civility**» (ввічливість, гречність, вихованість). Тривалий час цей термін фокусувався радше на індивідуальних манерах і

придворному етикеті, аніж на характеристиці суспільного ладу. До настання епохи Просвітництва європейська думка віддавала перевагу категоріям «поліція» (у значенні впорядкованого міського управління), «політес» та «громадянське суспільство». Проте з кристалізацією раціоналізму, початком наукової революції та масштабною секуляризацією знання виникла гостра інтелектуальна потреба в новому, універсальному концепті. Він мав пояснити макроісторичну динаміку людства — прогресивний рух від «темряви» забобонів до «світла» наукового розуму та правового порядку.

Сам термін «цивілізація» (фр. **civilisation**) у сучасному розумінні виник у Франції в середині XVIII століття, спочатку маючи суто динамічний, процесуальний характер. Як зазначав історик Люсьєн Февр у 1930 році, первісно в мовному вжитку домінували дієслова *civiliser* (цивілізувати) та дієприкметник *civilisé* (цивілізований), а також вузькоспеціалізовані юридичні терміни. Перша документально підтверджена фіксація абстрактного іменника «цивілізація» як соціально-історичної категорії належить **Віктору де Рікеті, маркізу де Мірабо**, який використав його у своєму знаменитому трактаті «Друг людей, або Трактат про народонаселення» (1756). Mirabeau, V. *L'Ami des hommes, ou Traité de la population*. Avignon, 1756. — **Р. 176[1]**. Мірабо, будучи одним із лідерів школи фізіократів, трактував цивілізацію як комплексну практичну програму реформ: розвиток інтенсивного землеробства, впровадження вільної торгівлі, непорушність прав власності та рішучу критику трансатлантичного рабства, яке він вважав не лише неморальним, а й економічно деструктивним інститутом.

У франко-англомовному інтелектуальному просторі термін стрімко поширювався саме у своєму телеологічному значенні — як акт вдосконалення людської природи та суспільних інститутів. Цивілізація бачилася як універсальний шлях, відкритий для всього людства, що веде до раціонального, мирного та стабільного устрою. У Великій Британії ключовим теоретиком цього напрямку став представник Шотландського Просвітництва **Адам Фергюсон**. У своїй праці «Нарис історії громадянського суспільства» (1767) він запропонував стадіальну модель розвитку: від первісного **дикунства** (мисливство) через **варварство** (скотарство) до **цивілізації** (землеробство та комерція). Фергюсон акцентував на ролі приватної власності, соціальної стратифікації та правових механізмів обмеження насильства. Ferguson, A. *An Essay on the History of Civil Society*. Edinburgh: A. Kincaid & J. Bell, 1767. — **Р. 2, 38[2]**. Однак він також вніс у дискурс критичну ноту, застерігаючи, що надмірний фокус на комерції та спеціалізації може призвести до відчуження, занепаду громадянських чеснот і, зрештою, до появи нового типу деспотизму.

Лексикографічне закріплення терміна в англійській мові відбулося у 1775 році, коли **Джон Еш** включив слово *civilization* до свого словника, визначивши його як «акт цивілізування». Цікаво, що за кілька років до цього, у 1772 році, патріарх англійської лексикографії **Семюель Джонсон** принципово відмовився вносити це слово до свого словника. Він вважав його «потворним новомодним жаргоном» і вимагав дотримуватися традиційного *civility*. Проте під впливом праць Адама Сміта та Вільяма Робертсона поняття остаточно легітимізувалося. Згодом його семантика розширилася: від позначення процесу вдосконалення до опису стабільного, об'єктивного стану суспільства, його технічних досягнень та специфічного культурного ландшафту.

На зламі XVIII та XIX століть європейська інтелектуальна думка здійснила фундаментальний епістемологічний поворот. Поступово відбувся перехід від оптимістичного, лінійно-універсалістського бачення історії (де цивілізація — це єдиний шлях для всіх) до порівняльного аналізу унікальних, локальних культурних організмів.

Важливим кроком на цьому шляху стала теорія циклічності, запропонована **Джамбаттістом Віко** у його праці «Нова наука» (1725–1744). Віко заперечив лінійний прогрес, виокремивши три епохи, через які проходять усі народи: **божественну** (теократичну), **героїчну** (аристократичну) та **людську** (еру розуму, рівності та цивільного права). Він блискуче продемонстрував, що кожна цивілізація має свій внутрішній життєвий цикл (*corsi e ricorsi*), а її генеза та занепад безпосередньо залежать від динамічної взаємодії людської природи з викликами навколишнього середовища. Цей підхід став предтечею майбутніх морфологічних теорій цивілізацій XX століття.

Вольтер у своїх фундаментальних працях «Філософські листи» (1734) та «Нарис про звичаї і дух націй» (1756) фактично заклав підвалини першої секулярної глобальної історії культури. Для нього цивілізація не була даністю, а виступала як динамічний результат тривалої **еволюції людського розуму**, торжества толерантності та безкомпромісної боротьби з релігійним фанатизмом і «забобонами минулого». Вольтерівська модель була глибоко універсалістською: він вірив у єдиний шлях прогресу для всього людства, де вершиною розвитку є інтелектуальна та політична свобода. Проте цей підхід часто ігнорував специфіку національних контекстів, розглядаючи історію як лінійний рух до ідеалів розуму.

Справжній епістемологічний переворот здійснив **Йоганн Готфрід**

Гердер у багатотомній праці «Ідеї до філософії історії людства» (1784–1791). Він виступив радикальним опонентом французького універсалізму, заперечивши існування абстрактної «єдиної Цивілізації» з великої літери. Гердер ввів у науковий обіг концепт **Volksgeist** — унікального «духу народу», що проявляється у мові, міфах та традиціях. За Гердером, кожна культура є самоцінною, володіє власною неповторною системою цінностей та форм соціальної солідарності. Цей підхід не лише заклав фундамент культурного релятивізму, а й передчасно окреслив контури майбутніх конфліктів між цивілізаціями, які не бажають розчинятися в універсальних стандартах.

Іммануїл Кант у праці «Ідея загальної історії з космополітичної точки зору» (1784) запропонував ще тонший аналіз, чітко розмежувавши «культуру» та «цивілізацію».

1.Цивілізація для Канта — це зовнішній правовий порядок, ввічливість, манери та інституційна інфраструктура, що забезпечує «соціальну впорядкованість»;

2.Культура ж є внутрішнім моральним розвитком особистості, процесом виховання волі згідно з категоричним імперативом;

«Ми значною мірою цивілізовані через мистецтво та науку... але нам ще дуже багато чого бракує, щоб вважати себе морально розвиненими (культивованими)», — стверджував Кант. «Цивілізація, за Кантом, створює лише умови для реалізації свободи, але не є синонімом моральності: „Ми значною мірою цивілізовані... але нам ще бракує морального розвитку“».[3].

Для нього цивілізація створює лише формальні умови для реалізації свободи, але вона не є тотожною справжній моральності.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель у «Лекціях з філософії історії» (1837) інтегрував ці ідеї у грандіозну систему діалектичного розгортання **Світового Духу (Weltgeist)**. Історія для Гегеля — це процес самопізнання Духу через послідовні стадії усвідомлення свободи: від деспотичного Сходу (де вільний лише один — правитель) та античності (де вільні лише деякі — громадяни) до германо-романського Заходу (де завдяки християнству та державі вільні всі). Цивілізація у Гегеля — це матеріалізація Духу в інститутах суверенної держави. Його телеологічний європоцентризм став інтелектуальним апогеєм ідеї лінійного прогресу, де Західна цивілізація сприймалася як фінальна точка історичного саморозвитку людства.[4].

Німецька інтелектуальна традиція XIX – початку XX століття радикалізувала кантіанське розмежування, перетворивши його на гостру екзистенційну дихотомію:

- 1. Kultur (Культура):** Сприймалася як внутрішній, органічний, духовний світ народу. Це простір творчості, мистецтва та релігії, носієм якого була національна інтелігенція (*Bildungsbürgertum*). Вона вважалася автентичною, партикулярною та живою;
- 2. Zivilisation (Цивілізація):** Трактувалася як зовнішня, механічна, матеріальна та раціонально-утилітарна інфраструктура. Її асоціювали із західною (переважно французькою та англійською) буржуазією, технізацією та втратою глибини;

Цю опозицію соціологічно закріпив **Фердинанд Тьонніс** у класичній праці «Спільнота і суспільство» (1887). Він протиставив **Gemeinschaft**

(органічну спільноту, засновану на емоційних, традиційних та родинних зв'язках) та **Gesellschaft** (механічне суспільство, що базується на раціональних контрактах, ринку, обміні та неминучому відчуженні). Власне, цивілізація тут постає як стан «суспільства», де щирі зв'язки замінюються формальними процедурами.

Критичний погляд на цивілізацію посилили екзистенціалісти та «філософи підозри». **Сьорен К'єркегор** у працях «Або-або» та «Страх і тремтіння» (1843) піддав нищівній критиці «культурне християнство» свого часу. Для нього це був продукт цивілізації, який згладжує гостроту екзистенційного вибору, перетворюючи живу віру на елемент соціальної пристойності та буржуазного затишку.

Фрідріх Ніцше у творах «Так казав Заратустра» (1883–1885) та «Генеалогія моралі» (1887) довів цю критику до радикального піка. Він визначив *Kultur* як простір істинної творчості та прояву «волі до влади», тоді як «цивілізація» для нього — це механізм нівелювання особистості, торжество демократичної егалітарності та «моралі рабів». Цивілізація, за Ніцше, — це приборкання звіра в людині, що веде до появи «останньої людини» — істоти без прагнень та величі. Саме ці ідеї про внутрішню вичерпаність цивілізаційних ресурсів безпосередньо вплинули на пізніші циклічні моделі Освальда Шпенглера.

Паралельно, у Франції та Англії, розвивалася **позитивістська лінія**. **Огюст Конт** у «Курсі позитивної філософії» (1830–1842) сформулював «закон трьох стадій» розвитку людства: теологічна, метафізична та позитивна. На останній стадії цивілізація досягає свого зеніту через наукове управління суспільством та відмову від «абстрактних фантазій» на користь емпіричного знання.

Карл Маркс і Фрідріх Енгельс перевели дискурс про цивілізацію в матеріалістичну площину. Для них цивілізація — це конкретна історична формація, що виникає на базі розвитку виробничих сил та відносин власності. У «Маніфесті Комуністичної партії» (1848) вони продемонстрували, як буржуазна цивілізація агресивно руйнує феодальні структури та створює глобальний ринок, проте водночас вона ґрунтується на класовій експлуатації та тотальному відчуженні праці. **Енгельс** у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884) остаточно демістифікував цей термін, визначивши цивілізацію через три ключові інститути: приватну власність, моногамну сім'ю та державу як апарат примусу панівного класу. Маркс К., Енгельс Ф. *Твори*. — К.: Політвидав України, 1964. — Т. 21. — С. 160–163.[5].Марксизм викрив просвітницький універсалізм як ідеологічну ширму для колоніальної та класової домінації.

На противагу соціально-економічному аналізу, **Жозеф Артур де Гобіно** у «Нарисі про нерівність людських рас» (1853–1855) запропонував біологізаторську інтерпретацію. Він пояснював динаміку цивілізацій виключно расовим чинником, стверджуючи, що будь-яка творча енергія походить від «арійського елемента», а неминучий занепад зумовлений «забрудненням крові» через змішування. Попри антинауковість, теорія Гобіно ввела в інтелектуальний обіг ідею фатального детермінізму та використання біологічних метафор (організм, старіння, деградація), які згодом стали ключовими для морфологічного підходу до історії.

Ключовий методологічний зсув, який остаточно підірвав інтелектуальну монополію Заходу на універсальне трактування історії та заклав фундамент сучасного політологічного аналізу, пов'язаний з ім'ям **Миколи Данилевського**. У своїй програмній праці «Росія і Європа»

(1869–1871) він не просто запропонував альтернативний погляд, а здійснив справжню наукову революцію, створивши системну теорію **множинності замкнених культурно-історичних типів**. Данилевський рішуче відкинув ідею єдиного лінійного загальнолюдського прогресу, назвавши її «порожньою абстракцією», яку західна думка сконструювала виключно для легітимізації власної глобальної гегемонії.

Застосувавши принципи **історичного організму** та біологічну метафору, мислитель порівняв кожну окрему цивілізацію з живим організмом. Згідно з цією логікою, кожен культурно-історичний тип проходить неминучі природні стадії:

- 1. Народження та дитинство** (нагромадження етнографічного матеріалу);
- 2. Юність** (період державного будівництва та політичного самоствердження);
- 3. Зрілість** (повне розкриття творчого, культурного та наукового потенціалу);
- 4. Старіння та природна смерть** (перетворення на «етнографічний матеріал» для нових типів).

Данилевський виокремив **10 основних культурно-історичних типів**, які, на його думку, вже пройшли свій шлях або перебувають на його завершенні:

Таблиця 1.1 — Типи цивілізацій

Тип цивілізації	Характерна риса за Данилевським
Єгипетський	Первинний тип, зосереджений на монументальності та вічності.
Китайський	Статичний, ізольований, спрямований на збереження традиції.

Ассиро-вавилонський	Формування перших складних державних ієрархій.
Індійський	Глибока містичність та релігійне споглядання.
Іранський	Завершений цикл формування державної ідентичності.
Єврейський	Релігійний тип, що дав світові чистий монотеїзм.
Грецький	Культура естетики, філософії та гармонії.
Римський	Цивілізація права, адміністративного генія та завоювання.
Арабський	Динамічне розгортання ісламського світогляду.
Германо-романський	Сучасний Захід, який, за Данилевським, увійшов у фазу занепаду.

Окремо він згадував мексиканську та перуанську цивілізації, які загинули внаслідок зовнішнього насильства (конкісти), не вичерпавши свого внутрішнього ресурсу. Головним політичним меседжем Данилевського було твердження, що на зміну старіючому Заходу має прийти **11-й, Слов'янський тип** на чолі з Росією, який синтезує в собі чотири аспекти: релігійний, культурний, політичний та соціально-економічний.

Найважливішим теоретичним внеском Данилевського став **закон непередаваності цивілізації**. Він стверджував, що духовне ядро, ціннісна матриця та «психологічний склад» однієї цивілізації не можуть бути механічно експортовані в іншу. Данилевский Н. Я. *Россия и Европа*. — М.: Книга, 1991. — С. 91–92.[6]. Народи-реципієнти здатні засвоювати лише технічні досягнення, інструментальні навички або наукові дані («плоди цивілізації»), але вони ніколи не зможуть перейняти саму «душу» чужої культури. Ця теза стала потужним антиєвропоцентричним аргументом, що обґрунтовував право не-західних суспільств на власний шлях розвитку.

Варто зауважити, що праця Данилевського була просякнута радикальним **російським панславізмом**. Сьогодні його ідеї переживають ренесанс у російському політичному дискурсі. Сучасна кремлівська пропаганда активно експлуатує його спадщину для виправдання концепту «цивілізації-держави», заперечення універсальності прав людини та обґрунтування геополітичного розриву із Заходом (що чітко простежується, наприклад, у виступах В. Путіна на Валдаї у 2022 році).

Попри ідеологічну ангажованість автора, теорія Данилевського мала фундаментальне наукове значення для всієї світової думки. Вона безпосередньо підготувала інтелектуальний ґрунт для:

- 1.Освальда Шпенглера** («Занепад Європи»), який розвинув ідею морфології та смерті культур;
- 2.Арнольда Тойнбі** («Дослідження історії»), який замінив жорстку замкненість концепцією «Виклик-і-Відповідь»;
- 3.Самюеля Гантінгтона**, чия теорія «зіткнення цивілізацій» стала головною парадигмою міжнародних відносин кінця XX — початку XXI століття.

Усі ці мислителі спираються на спільний постулат: світ не є монолітним, він складається з множинних, локальних утворень з власними життєвими циклами, конфлікти між якими мають не випадковий, а глибинний ціннісний характер.

Глобальна традиція цивілізаційного аналізу сьогодні активно адаптується в **сучасній українській політичній науці**. Зокрема, політолог і правознавець **Сергій Дерев'янюк** застосовує цивілізаційний підхід для аналізу природи народовладдя та еволюції правових систем. Він доводить,

що право — це не просто механічна сукупність юридичних норм, а органічне відображення цивілізаційного коду суспільства. Згідно з його концепцією, успішна модернізація та імплементація демократичних інститутів (зокрема в контексті європейської інтеграції України) можливі лише за умови їх глибокої адаптації на рівні **цивілізаційної свідомості**. Україна тут постає не як «об'єкт» впливу, а як суб'єкт, що здійснює свідомий цивілізаційний вибір, долаючи спадщину євразійського деспотизму. «Сергій Дерев'янка доводить, що право є не механічним набором норм, а органічною частиною цивілізаційної культури і духовного світогляду суспільства».[7].

Таким чином, генеза поняття «цивілізація» — від античного «громадянина» до сучасної «цивілізації-держави» — відображає грандіозний шлях людської саморефлексії, де боротьба між універсалізмом та самобутністю залишається головним нервом світової політики.

1.2. Методологія цивілізаційного підходу

Сучасна політична наука перебуває у стані тектонічного методологічного зсуву. Цей процес зумовлений глибокою інтелектуальною кризою класичних теоретичних моделей — **лінійного прогресизму**, що виплеканий епохою Просвітництва, та **політичного реалізму**, який тривалий час був домінантою вестфальської системи міжнародних відносин. Обидві ці парадигми виявляють свою обмеженість в умовах глобалізованого світу XXI століття, оскільки не здатні пояснити природу конфліктів, що базуються на ідентичності, а не на ресурсах.

Політичний реалізм, що спирається на жорсткий етатизм і раціональне переслідування національних інтересів, розглядає державу як кінцеву одиницю аналізу. Проте цивілізаційний підхід доводить: за фасадом державних кордонів існують набагато потужніші, багатовікові соціокультурні плити. Таким чином, цивілізаційна парадигма висуває на передній план принципово іншу **онтологію світопорядку**, де ключовим суб'єктом є не просто держава, а велика культурно-історична спільнота, об'єднана спільним духовним кодом.

Політичний реалізм розглядає держави як уніфіковані силові одиниці («більярдні кулі»), чия внутрішня культура є вторинною щодо безпекових інтересів. Цивілізаційна парадигма кидає виклик цій механістичній візії, вводячи у сферу міжнародних відносин фактор **культурно-релігійної ідентичності**.

- 1. Зміна одиниці аналізу:** Якщо реалізм фокусується на суверенній нації-державі, то цивілізаційний підхід (від Тойнбі до Гантінгтона) розглядає цивілізацію як «найглибший шар культурної геології», що визначає політичну поведінку. Держави часто діють не лише заради балансу сил, а як елементи ширших цивілізаційних блоків, орієнтуючись на «стрижневі держави» своєї культури;
- 2. Онтологія конфлікту:** Для реалістів причини конфліктів лежать в анархічній структурі системи та боротьбі за ресурси. Цивілізаційна парадигма, натомість, вказує на «лінії розлому» між несумісними ціннісними матрицями. Тойнбі наголошував, що саме релігія є найбільш стійким елементом цивілізаційної ідентичності, який формує стратегічну культуру народу значно сильніше, ніж короткострокові інтереси;

3. Критика «раціонального актора»: Цивілізаційний підхід заперечує реалістичне припущення про універсальну раціональність. Те, що для західного реаліста є раціональною прагматикою, для актора іншої цивілізації може бути актом зради сакральних цінностей. Це робить цивілізаційний аналіз більш чутливим до ірраціональних та символічних чинників світової політики.

Лінійний прогресизм базується на телеологічній вірі в те, що історія людства є єдиним конвеєром, який неминуче рухається до «світлого майбутнього» — універсальної правової держави та глобального ринку. **Освальд Шпенглер** у праці «**Занепад Європи**» здійснив справжній «коперніканський переворот»[8], замінивши лінійну схему **морфологічною моделлю**. Для нього людство як єдиний суб'єкт — це фікція, зоологічне поняття, позбавлене історичного сенсу. Реальністю є лише «великі культури» — замкнені, автаркійні організми.

Шпенглерівська альтернатива розкривається через глибоку дихотомію:

- 1. Культура:** Це «духовне тіло» народу, період його вищого творчого злету, коли кожен жест, кожна ідея просякнуті унікальним «прасимволом» (для Заходу — це нескінченний фаустівський простір, для античності — замкнене тіло-аполлонівська душа). Це етап органічного зростання, релігійної вітальності та аристократичного мистецтва;
- 2. Цивілізація:** Це не вершина розвитку, а стан «окостеніння» та неминучої смерті культури. Це момент, коли творчий дух замінюється холодним інтелектом, органічне село — механічним мегаполісом, а

жива віра — раціоналізмом і атеїзмом. На етапі Цивілізації панують гроші, технології та «фельдфебельський» імперіалізм.

Таким чином, те, що прогресисти називають «розквітом» сучасної західної системи, Шпенглер кваліфікував як «зиму» культури — період, коли технічна досконалість є лише декорацією для внутрішньої вичерпаності.

Арнольд Тойнбі, враховуючи критику Шпенглера, створив більш гнучку модель, яка замінює біологічний фаталізм принципом інтелектуальної та духовної свободи. Його концепція «**Виклику та Відповіді**» (**Challenge and Response**) [9]. Перетворює історію з прямої лінії на складну траєкторію багатоваріантного розвитку.

Тойнбі виділяє ключові механізми цивілізаційної динаміки:

1.Творча меншість: Еліта, яка в моменти криз здатна згенерувати унікальну відповідь на виклик середовища (природного, соціального чи зовнішнього). Саме завдяки **мімезису** (наслідуванню) більшість визнає авторитет цієї еліти, і цивілізація зростає;

2.Надлом та занепад: Цивілізація починає гинути, коли творча еліта перетворюється на **панівну меншість**, яка більше не створює смислів, а лише утримує владу силою. У цей момент виникає «**внутрішній пролетаріат**» (верстви, що живуть у цивілізації, але не належать до неї духовно) та «**зовнішній пролетаріат**» (варварське оточення).

Підхід Тойнбі доводить, що занепад не є фатальним — він є наслідком «самогубства» цивілізації через її неспроможність до чергового творчого акту. Це робить цивілізаційну парадигму потужним інструментом політичної прогностики.

Сучасним завершенням цієї інтелектуальної лінії стала теорія **«множинних модерностей» Шмуеля Айзенштадта**. Він завдав остаточного удару по теорії конвергенції (ідеї, що всі стануть копіями Заходу). Спираючись на концепцію **«Осьового часу»** Карла Ясперса, Айзенштадт довів, що великі цивілізації мають глибокі «аксіальні корені» — релігійно-філософські матриці, сформовані тисячоліття тому.

“Модернізація не є тотожною вестернізації різні суспільства (наприклад, Китай, Індія чи ісламський світ) засвоюють сучасні технології, ринкові механізми та політичні форми, проте вони переосмислюють їх крізь призму власного цивілізаційного коду. Замість єдиної глобальної моделі ми бачимо постійну конституцію **множини культурних програм модерності**. Це пояснює, чому країни можуть бути технологічно передовими, але зберігати при цьому традиційні чи авторитарні ціннісні системи, що є викликом для лінійного прогресизму”Eisenstadt S. N.

Multiple Modernities. New Brunswick: Transaction Publishers, 2000.[10].

Цивілізаційна парадигма пропонує комплексний, міждисциплінарний **синтез соціогуманітарного знання**, що рішуче виходить за вузькі межі галузевої спеціалізації (соціології, історії чи правознавства). Вона дозволяє політичній науці оперувати категоріями **«великої тривалості» (longue durée)**, введеними Фернаном Броделем, що є критично важливим для прогнозування довгострокових стратегічних трендів. “На відміну від ситуативного аналізу, цивілізаційний підхід бачить не лише плинні політичні події, а рух глибоких «тектонічних плит» — релігійних матриць, етичних систем та ментальних карт, які визначають поведінку народів протягом століть”Braudel F. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. London: Collins, 1972.[11].

Застосування цивілізаційного аналізу дозволяє переосмислити сучасну кризу ліберального світопорядку. Це не просто тимчасовий «збій» у механізмі глобального прогресу чи наслідок економічних циклів, а прояв глибоких **цивілізаційних трансформацій**.

1.Шпенглерівське попередження про «занепад» сьогодні трансформується у кризу вітальності західних інститутів, які втрачають зв'язок зі своїм духовним корінням;

2.Тойнбіанська теза про нездатність еліт («творчої меншості») давати адекватні відповіді на виклики часу знаходить своє підтвердження у розквіті популізму та ерозії глобалістських проєктів.

Світ повертається до **політики ідентичностей**, де право бути собою та належати до своєї культурної ойкумени стає вагомим за універсальні стандарти споживання.

Для сучасної України цивілізаційний підхід має не лише наукове, а й **екзистенційне значення**. Агресія Російської Федерації принципово не вкладається у суто реалістичні схеми балансу сил чи територіальних претензій. Вона є виявом фундаментального **ціннісного розлому**.

Росія намагається легітимізувати свою неоімперську експансію через концепт **«цивілізаційного реалізму»**, апелюючи до ідей «особливого шляху», «Русского мира» та заперечуючи саму можливість суб'єктності України. Для агресора Україна — це лише «лімінальний простір», який він прагне поглинути, аби підживити власний цивілізаційний проєкт.

Проте, спираючись на методологію Арнольда Тойнбі, ми можемо інтерпретувати український опір як **найвищу форму «Творчої Відповіді»** на екстремальний історичний виклик. Ця відповідь має подвійне значення:

1. **Внутрішнє:** Вона остаточно завершує процес кристалізації української цивілізаційної ідентичності, що базується на волелюбності та мережевій солідарності;
2. **Зовнішнє:** Україна позиціонує себе як **суб'єкт цивілізаційного вибору**, що захищає на східному кордоні базові цінності європейського світу — свободу, гідність та верховенство права над грубою силою «цивілізації-держави» східного типу.

Аналіз цивілізаційної парадигми як фундаментальної альтернативи лінійному прогресизму та реалізму дозволяє стверджувати, що вона пропонує найбільш **адекватну онтологію сучасності**.

1. Відмова від **догми єдиного шляху розвитку** (за Шпенглером) дозволяє нам побачити світ як поліцентричний простір, де немає «центру» і «периферії», а є рівноправні культурні світи;
2. Введення фактора **суб'єктивної відповіді** (за Тойнбі) повертає в політичну науку поняття волі та морального вибору, заперечуючи фаталізм великих систем.

Цивілізаційний підхід дозволяє зрозуміти світ XXI століття як простір взаємодії самотутніх акторів, чия логіка дій визначається не лише миттєвим силовим балансом чи економічною вигодою, а **глибокими культурними кодами**. У цьому контексті перемога України є не лише воєнним фактом, а й перемогою певної цивілізаційної логіки — логіки свободи над логікою деспотії, що робить український кейс центральним для майбутньої архітектури глобальної безпеки.

1.3. Методологічні засади цивілізаційного підходу в політичній науці

Цивілізаційна парадигма, генеза якої була детально простежена від її античних витоків до складних філософських систем XVIII–XIX століть, та її статус як фундаментальної альтернативи лінійному прогресизму й політичному реалізму, набуває практичної аналітичної дієвості лише завдяки чітко визначеним методологічним засадам. Саме методологія виступає тим інтелектуальним містком, що перетворює абстрактну категорію «цивілізація» на прецизійний інструмент системного політологічного аналізу. Це дозволяє розкривати глибинні закономірності світової політики не через призму короткострокових інтересів чи волатильності ринків, а крізь рух «тектонічних плит» культурно-історичних ідентичностей, що формують стратегічну поведінку акторів на століття вперед.

Фундаментальною засадою цивілізаційного підходу є **принцип методологічного холізму та системної цілісності**. На відміну від позитивістської політології, яка схильна розкладати політичну реальність на окремі ізольовані змінні (електоральні цикли, партійні структури чи динаміку ВВП), цивілізаційний підхід розглядає об'єкт як неподільний соціально-біологічний та духовний організм. У межах цієї логіки політична сфера не є автономною, вона — лише одна з граней цілісної цивілізаційної матриці. Освальд Шпенглер, розробляючи засади морфологічного аналізу, наполягав на тому, що кожна велика культура володіє унікальною «душею», яка визначає характер усіх її інститутів. У своїй фундаментальній праці він наголошував на тому, що культура — це сукупність релігійних, інтелектуальних, естетичних і соціальних форм, у яких знаходить вираження первісна душа народу. Кожна культура проходить свій шлях у

повній ізоляції від інших, і те, що ми називаємо історією людства, є лише сукупністю біографій цих великих організмів. Шпенглер стверджував:

«Я бачу в історії не лінійний шлях, а картину вічного становлення і розпаду, живих форм, що змінюють одна одну. Культура — це органічна єдність, де кожен жест, кожен політичний акт і кожен науковий висновок пронизані єдиним прасимволом, що робить цю культуру неповторною»

[12].

З точки зору політичної методології це означає відмову від «інституційного універсалізму». Політолог, що спирається на цивілізаційний підхід, розуміє, що демократія, парламентаризм чи правова держава не є універсальними конструктами, які можна вільно експортувати. Вони є продуктами внутрішнього генетичного коду конкретної цивілізації, і їхня імплементація в інше культурне середовище неминуче призведе до їхньої мутації або відторгнення.

Важливою динамічною складовою методології є **концепція «Виклику-і-Відповіді» Арнольда Тойнбі**. Вона дозволяє політичній науці відійти від фаталізму та розглядати історію як простір інтелектуальної свободи та вольового вибору. Тойнбі запропонував методологічний інструментарій для оцінки «політичної вітальності» (життєздатності) цивілізації через аналіз взаємодії між «Творчою меншістю» (елітою) та викликами середовища. Якість відповіді, яку генерує еліта, визначає, чи буде цивілізація зростати, чи увійде у фазу надлому. Як зазначав мислитель:

«Цивілізації розвиваються завдяки успішним відповідям на виклики, що постають перед ними... Процес росту є результатом постійної серії успішних відповідей творчої меншості, яка веде за собою інертну більшість

через механізм мімезису. Занепад же настає тоді, коли еліта втрачає свою творчу іскру і перетворюється на панівну меншість, що тримається лише на примусі. Це призводить до розколу суспільства на "внутрішній пролетаріат", який більше не відчуває спорідненості з елітою, та "зовнішній пролетаріат" — варварське оточення, що чекає на слушний момент для нападу» [13].

Методологічно цей підхід вимагає від дослідника аналізувати не лише формальні дії уряду, а й глибинний інтелектуальний стан еліти: її здатність створювати нові смисли, що консолідують соціум. Саме втрата цієї здатності, а не дефіцит бюджету чи воєнна поразка, є справжнім індикатором цивілізаційної кризи.

Методологія цивілізаційного аналізу також інтегрує **принцип «тривалого часу» (*longue durée*)**, запропонований Фернаном Броделем. Це дозволяє політології подолати «короткозорість» ситуативного аналізу. Бродель розрізняв три рівні історичного часу: швидкий час подій (політика), середній час циклів (економіка) та повільний час структур (цивілізація). Останній рівень є визначальним, оскільки він окреслює межі можливого для всіх акторів. Бродель аргументував:

«Цивілізація — це передусім простір, "культурна зона", осередок, у якому народи зберігають свої звичаї та ідеї протягом надзвичайно довгих періодів часу. Події проминають, режими змінюються, але цивілізації залишаються нерухомими плитами історії, визначаючи межі можливого для політиків» [14].

Застосування цього принципу до сучасної геополітики дозволяє зрозуміти, що зовнішньополітичні вектори держав часто обумовлені не раціональним

розрахунком поточного моменту, а багатовіковою цивілізаційною інерцією. Таким чином, політична сфера постає не як хаотичний набір випадкових рішень, а як реалізація глибоких структурних стратегій.

Методологія неможлива без **аксіологічного аналізу та теорії соціокультурної динаміки**, розробленої Питиримом Сорокіним. Він запропонував аналізувати політичні системи через зміну панівних надсистем цінностей — від чуттєвих (орієнтованих на матеріальний прогрес) до ідеаціональних (духовних). Сорокін довів, що політична стабільність залежить від цілісності ціннісної матриці:

«Будь-яка велика цивілізація є не просто конгломератом різноманітних явищ, а єдністю, де всі частини пронизані одним і самим центральним принципом і виражають одну й ту саму головну цінність» [15].

Цей підхід дозволяє інтерпретувати сучасну кризу західного лібералізму як фазу вичерпання потенціалу «чуттєвої» культури, де раціоналізм та утилітаризм більше не здатні забезпечити соціальну солідарність, що призводить до турбулентності та пошуку нової «ідеалістичної» основи.

Окремим методологічним напрямом є **теорія «множинних модерностей» Шмуеля Ейзенштадта**, яка базується на ідеї Карла Ясперса про «Осьовий час». Ейзенштадт завдав вирішального удару по теорії конвергенції, довівши, що процес модернізації не веде до автоматичної вестернізації світу. Згідно з його методологією, кожна велика цивілізація має власне «аксіальне ядро», яке дозволяє їй засвоювати сучасні технології та ринкові механізми, зберігаючи при цьому автентичну політичну культуру. Він підкреслював:

«Хоча сучасність є глобальним феноменом, вона не веде до уніфікації. Різні суспільства переосмислюють модерні інститути крізь призму власних традиційних етичних систем. Таким чином, ми маємо не одну Модерність, а множину культурних програм розвитку» [16].

Це пояснює феномен успішних не-західних держав (Китай, Японія, Сінгапур), які поєднують високу технологічну модерність із традиційними ієрархічними цінностями, що є викликом для лінійно-прогресистських схем.

У практичному вимірі методологія цивілізаційного аналізу використовує **інструментарій «ліній розлому» (fault lines)**, розроблений Семюелем Гантінгтоном. Він перевів високу теорію у площину конкретного політичного прогнозування, стверджуючи, що в сучасному світі головними суб'єктами конфліктів є не класи чи нації, а цивілізації. Гантінгтон зазначав:

«У цьому новому світі найбільш масштабні, важливі та небезпечні конфлікти відбуватимуться не між соціальними класами чи іншими економічно визначеними групами, а між народами, що належать до різних культурних спільнот. Культурна ідентичність є найважливішим фактором, що визначає прихильність або ворожість у міжнародній політиці. Лінії розлому між цивілізаціями стануть лініями фронтів майбутнього» [17].

Цей метод дозволяє ідентифікувати конфліктні зони не за кордонами держав, а за кордонами культурних світів, що робить цивілізаційний аналіз незамінним для сучасної геополітики та стратегічного планування.

Особливого значення методологічні засади цивілізаційного підходу набувають у **сучасній українській політичній науці**. Професор Сергій Дерев'янка, аналізуючи природу українського державотворення, доводить,

що Україна є унікальним майданчиком, де відбувається свідомий цивілізаційний вибір. Його методологія базується на розумінні права і політики як органічного відображення цивілізаційного коду. Україна сьогодні здійснює не просто зміну векторів, а фундаментальну реконструкцію свого політичного буття на засадах європейської правової культури, що входить у пряму суперечність із євразійською моделлю деспотичної «цивілізації-держави». Дерев'яно стверджує:

«Право є органічною частиною цивілізаційної культури. Реформи в Україні будуть ефективними лише тоді, коли вони враховуватимуть ціннісну матрицю нашого суспільства, яка історично тяжіє до європейського простору свободи та індивідуальної гідності» [18].

Спираючись на методологію Тойнбі, ми можемо інтерпретувати український спротив як найвищу форму **«Творчої Відповіді»** на екстремальний зовнішній виклик. Це не просто війна за територію, це зіткнення двох несумісних політичних програм: європейської (мережевої, волелюбної, децентричної) та євразійської (вертикальної, ієрархічної, де людина є лише ресурсом імперії). Таким чином, методологія цивілізаційного підходу забезпечує нас інструментами для розуміння трансформації багатопольярного світу XXI століття та місця України в ньому як суб'єкта, що захищає цінності свободи на глобальному розломі.

Методологічні засади цивілізаційного підходу синтезують теоретичні здобутки від античності та альтернативність класичним парадигмам у цілісний аналітичний апарат. Цей інструментарій дозволяє політології оперувати категоріями «великої тривалості», бачити за політичними подіями рух культурних матриць та прогнозувати конфлікти на основі ціннісних розломів. Саме цей методологічний фундамент стає ключем до

розуміння головної концептуальної дилеми сучасності — протистояння універсалізму «Кінця історії» Френсіса Фукуями та плюралізму «Зіткнення цивілізацій» Семюеля Гантінгтона, що детально розглядатиметься у наступному розділі.

РОЗДІЛ 2. ПОРІВНЯННЯ КІНЦЯ ІСТОРІЇ ТА ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

2.1. Універсалізм ліберальної демократії у концепції Ф. Фукуями

Сподівання та критика Розділ 2 нашої роботи присвячений аналізу фундаментальної інтелектуальної дихотомії, яка визначила вектор розвитку політичної думки на межі XX–XXI століть. Логічним початком цього аналізу є детальний розгляд концепції «кінця історії» Френсіса Фукуями, яка стала своєрідним маніфестом ліберального оптимізму після завершення Холодної війни. Якщо в першому розділі ми обґрунтували методологічну вагу цивілізаційного підходу як альтернативи лінійному прогресизму та політичному реалізму (див. підрозділи 1.2 та 1.3), то підрозділ 2.1 покликаний продемонструвати спробу західного універсалізму проголосити остаточну перемогу однієї — ліберально-демократичної — цивілізаційної матриці над усіма іншими. Ця концепція не лише відобразила ейфорію 1990-х років, але й стала об’єктом гострої критики, яка виявила її глибинні теоретичні та прогностичні вразливості. Теоретичний фундамент концепції Ф. Фукуями, викладений спочатку в есе «Кінець історії?» (1989) у журналі *The National Interest*, а згодом у фундаментальній монографії «Кінець історії та остання людина» (1992), базується на специфічному прочитанні гегелівської філософії історії, інтерпретованій крізь призму неогегельянства Александра Кожева. Фукуяма стверджує, що історія — це не просто

хронологічна послідовність подій чи хаотичний набір конфліктів, а цілеспрямований, телеологічний процес ідеологічної еволюції людства, який має свою внутрішню логіку та кінцеву мету. Падіння Берлінського муру в 1989 році, колапс радянської тоталітарної системи та «третя хвиля» демократизації (за С. Гантінгтоном) ознаменували, на його думку, не просто черговий геополітичний зсув, а фінальну крапку в пошуку оптимальної форми людського правління. Автор постулює, що ліберальна демократія в органічному поєднанні з ринковою економікою є «кінцевим пунктом ідеологічної еволюції людства», оскільки вона найкраще задовольняє дві фундаментальні потреби людини: матеріальний добробут (через постійний науково-технічний прогрес і ринкову ефективність) та визнання власної гідності (thymos — платонівське поняття, яке Фукуяма запозичує для позначення прагнення до поваги та визнання). Як зазначає сам Фукуяма у ключовій цитаті: «Те, свідками чого ми, ймовірно, є, — це не просто кінець Холодної війни чи закінчення певного періоду післявоєнної історії, а кінець історії як такої: тобто кінцевий пункт ідеологічної еволюції людства та універсалізація західної ліберальної демократії як остаточної форми людського правління» [19]. Центральним елементом універсалізму Фукуями є твердження про те, що ліберальні цінності — індивідуальна свобода, права людини, верховенство права та ринкова конкуренція — не є специфічно «західними» у вузькому культурному сенсі, а становлять загальнолюдські прагнення, до яких рано чи пізно прийдуть усі цивілізації. Він використовує метафору «універсальної гомогенної держави», де внутрішні ідеологічні суперечності, що раніше призводили до великих воєн, революцій і тоталітарних експериментів, остаточно зникають. У цьому контексті «кінець історії» означає не завершення всіх подій чи конфліктів, а відсутність життєздатної системної альтернативи лібералізму. Фукуяма

активно апелює до Гегеля (в інтерпретації Кожева), стверджуючи, що боротьба за визнання (struggle for recognition), яка протягом тисячоліть була рушієм історії, знаходить своє остаточне розв'язання саме в демократичному устрої, де кожен громадянин отримує рівне визнання своєї гідності. Як писав Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, чию думку ретранслює Фукуяма: «Всесвітня історія є прогрес у свідомості свободи — прогрес, який ми маємо пізнати в його необхідності» [20]. Для Фукуями ця «необхідність» реалізувалася в глобальному поширенні ринкових відносин, демократичних процедур і консенсусу щодо ліберальних норм. Постхолодновоєнний світ, на його думку, вступив у фазу, коли ідеологічні альтернативи (фашизм, комунізм, авторитаризм) вичерпали себе, а ліберальна демократія залишилася єдиною легітимною формою. Проте концепція «кінця історії» з самого початку зіткнулася з жорсткою та багатогранною критикою, яка з часом лише посилювалася під впливом реальних геополітичних подій. Основний вектор критики полягав у звинуваченні Фукуями в надмірному детермінізмі, телеологічному оптимізмі та ігноруванні культурно-цивілізаційної специфіки не-західних суспільств. Представники реалістичної школи (Г. Кіссінджер, Дж. Міршаймер) та прихильники цивілізаційної парадигми (С. Гантінгтон, А. Тойнбі) зауважували, що автор прийняв тимчасовий тріумф однієї наддержави (США) та короткострокову ейфорію 1990-х за остаточну перемогу ідеології. Методологічні засади цивілізаційного підходу, детально розглянуті в підрозділі 1.3, чітко вказують на обмеженість такого універсалізму: він не враховує «тектонічні плити» культурно-історичних ідентичностей, які залишаються значно стійкішими за будь-які ідеологічні конструкти. Самюель Гантінгтон у своїй програмній відповіді Фукуямі (стаття 1993 року та монографія 1996 року) доводив, що ідеологічні конфлікти Холодної війни були лише «миттєвим

епізодом» порівняно з багатовіковим протистоянням цивілізацій. Світ після 1989 року не став гомогенним, а навпаки — повернувся до своїх первісних культурних розломів. Гантінгтон писав: «Віра в те, що поширення західних споживчих товарів та масової культури веде до тріумфу західної цивілізації, є помилковою. Модернізація не дорівнює вестернізації, і вона не створює жодної універсальної цивілізації в жодному значущому сенсі» [21]. Критики також вказували на «європоцентричний провіденціалізм» Фукуяма. Його очікування, що Китай, ісламський світ, пострадянський простір чи навіть Латинська Америка безболісно інтегруються в ліберальний порядок, виявилися передчасними. Сучасні дослідники «неліберальних демократій», такі як Фарід Закарія, підкреслюють, що багато країн засвоїли лише зовнішні атрибути демократії (багатопартійні вибори, формальні інститути), але відмовилися від її суті — верховенства права, незалежності судів та захисту прав меншин. Це ставить під сумнів універсальність ліберальної моделі як «фінальної стадії» історичного розвитку. Особливе місце в критиці посідає ніцшеанський аспект, який сам Фукуяма виніс у назву книги через концепт «останньої людини» (last man). Якщо історія закінчується і боротьба за ідеологічні ідеали зникає, людство ризикує перетворитися на спільноту пасивних споживачів, позбавлених вищих цілей, героїзму та творчого напруження. Фукуяма сам висловлював побоювання, що такий стан може призвести до екзистенційної нудьги та навіть відновлення історії «заради самої боротьби». Цей внутрішній парадокс став підґрунтям для критики з боку радикальних мислителів (від С. Жижека до А. Бадью), які вбачають у ліберальному «кінці історії» не тріумф свободи, а духовну деградацію та тріумф конформізму. У контексті сучасної політичної науки та реалій XXI століття, особливо крізь призму

українського досвіду, концепція Фукуями сприймається як трагічний інтелектуальний прорахунок. Агресія Російської Федерації проти України (з 2014 року, а особливо повномасштабне вторгнення 2022 року) та підйом авторитарного державного капіталізму в Китаї наочно продемонстрували, що історія не лише не закінчилася, а й повернулася в своїх найбільш жорстких формах — війнах за ідентичність, територіальний експансіонізм та цивілізаційне домінування. Як зауважує Сергій Дерев'янка, аналізуючи цивілізаційні розлами в контексті народовладдя, «лінійна логіка прогресу виявилася безсилою перед глибинними архетипами деспотичної культури, яка сприйняла ліберальну відкритість як слабкість і використала її для власного імперського реваншу» [22]. Україна сьогодні є живим і трагічним спростуванням тези про «мирний кінець історії», оскільки вона змушена захищати право на свій цивілізаційний вибір (європейський, демократичний, волелюбний) у кривавому протистоянні з силами, що відкрито заперечують універсальність ліберальних цінностей і відстоюють альтернативну євразійську матрицю. Таким чином, універсалізм Фукуями, попри свою інтелектуальну елегантність, філософську глибини та величезний вплив на глобальні еліти 1990-х — початку 2000-х років, виявився вразливим до викликів культурного плюралізму та цивілізаційної різноманітності. Його сподівання на поступову конвергенцію всіх світів навколо західного ідеалу не врахували резистентності локальних цивілізацій, живучості позаліберальних форм ідентичності та здатності не-західних акторів до активного опору. Це створює необхідний теоретичний контекст для переходу до аналізу альтернативної парадигми Семюеля Гантінгтона, чий прогноз про «зіткнення цивілізацій» виявився набагато ближчим до турбулентної та конфліктної реальності XXI століття. Продовжуючи аналіз внутрішньої структури концепції Ф. Фукуями,

необхідно детальніше зупинитися на психологічній дилемі, яку автор називає головним викликом для ліберального світопорядку. Якщо економічна логіка веде до раціоналізації та уніфікації, то антропологічна логіка, заснована на тимосі, вимагає не просто матеріального задоволення, а визнання. Фукуяма припускає, що ліберальна демократія успішно замінює мегалотимію (прагнення тиранів та завойовників до вищості) на ізотимію (визнання рівності кожного). Проте саме тут криється головна вразливість його універсалізму: чи здатна демократична рівність повністю нівелювати архаїчне прагнення людини до домінування та винятковості?

Як зазначає британський філософ Джон Грей у праці «Поминки за Просвітництвом», ліберальний універсалізм Фукуями став жертвою власної раціоналістичної ілюзії. Грей стверджує, що історія — це не лінійний шлях до єдиної мети, а хаотичний процес, де старі міфи та етнічні ідентичності завжди повертаються, коли глобальні ідеології зазнають краху:

«Кінець історії — це не перемога розуму, а лише короткий момент ідеологічного вакууму, який дуже швидко заповниться релігійним фундаменталізмом та націоналістичним партикуляризмом. Ми не йдемо до універсальної держави; ми повертаємося до світу класичної геополітики, де культура важить більше за ринок» [23].

Додатковим вектором критики виступає аналіз «політики ідентичності», який сам Фукуяма здійснив у своїх пізніших працях, зокрема у книзі «Ідентичність: Потреба в гідності та політика ресентименту» (2018). У цій роботі автор фактично визнав, що його рання концепція не врахувала руйнівної сили ресентименту — почуття приниженої гідності, яке виникає у груп, що відчують себе маргіналізованими в умовах глобалізації. Виявилось, що ліберальна держава не змогла створити «гомогенну

людину»; натомість вона породила сплеск ідентичностей, які вимагають визнання не як «рівні громадяни», а як «унікальні культурні одиниці». Це призводить до фрагментації суспільства та послаблення демократичних інститутів зсередини, що ми спостерігаємо сьогодні в США та країнах ЄС у формі поляризації та підйому популізму.

Важливим критичним аргументом є також технологічний аспект, який Фукуяма аналізував у праці «Наше постлюдське майбутнє» (2002). Він припустив, що історія може закінчитися не через ідеологічний консенсус, а через біотехнологічне втручання в природу людини. Якщо наука змінить людську природу (через генетичну інженерію чи нейротехнології), то й політичні ідеї, засновані на цій природі, втратять сенс. Це додає до його теорії елемент екзистенційного песимізму:

«Історія не закінчиться доти, доки не закінчиться сучасна наука... але якщо наука змінить саму сутність того, що ми називаємо людиною, то "кінець історії" стане не тріумфом розуму, а смертю суб'єкта історії» [24].

Не менш вагомим є аналіз концепції Фукуями з позицій неоконсерватизму. Роберт Кейган у праці «Повернення історії та кінець сподівань» доводить, що 1990-ті роки були лише аномалією, викликаною тимчасовою слабкістю конкурентів Заходу. Він стверджує, що автократії (такі як РФ та Китай) ніколи не збиралися приймати ліберальні правила гри; вони лише чекали моменту для відновлення своєї потужності. Кейган підкреслює:

«Світ знову став нормальним. Це означає, що він знову став небезпечним, багатопольним і конкурентним, де великі держави

змагаються за вплив, територію та пошану, ігноруючи будь-які розмови про універсальну демократичну долю» [25].

Особливого значення набуває критика Фукуями в контексті цивілізаційної резистентності Сходу. Сінгапурський політик та мислитель Лі Куан Ю у дискусії з Фукуямою відстоював концепцію «азійських цінностей», стверджуючи, що порядок, дисципліна та родинна ієрархія є важливішими для азійських суспільств, ніж західна індивідуальна свобода. Це доводить, що універсалізм Фукуями мав чітке географічне обмеження — він був «універсальним» лише для атлантичного світу. Експорт цієї моделі в ісламський світ через воєнні інтервенції (наприклад, в Іраку та Афганістані) завершився катастрофічно, що стало остаточною емпіричним доказом неспроможності тези про автоматичну конвергенцію світів.

У підсумку, аналіз підрозділу 2.1 дозволяє стверджувати, що сподівання Ф. Фукуями на «кінець історії» базувалися на ідеалістичному баченні людської природи та переоцінці привабливості західних інститутів. Його концепція виявилася надто раціоналістичною, щоб врахувати глибинні, ірраціональні та культурні пласти людського буття. Критика з боку реалістів, традиціоналістів та дослідників ідентичності продемонструвала, що історія — це не ліфт, що піднімається на один поверх, а складна мережа культурних лабіринтів.

Для сучасної політичної науки кейс Фукуями залишається повчальним прикладом того, як ідеологічне засліплення може призвести до ігнорування реальних «тектонічних зсувів». Україна, яка сьогодні платить найвищу ціну за захист демократичних цінностей, водночас демонструє, що ці цінності не є «природним станом» людства, як вважав Фукуяма. Вони є результатом постійної боротьби, волі та вибору, що повертає нас до

тойнбіанської логіки «Виклику-і-Відповіді». Російська агресія остаточно деконструювала міф про мирний «кінець історії», змусивши Захід усвідомити, що ліберальна цивілізація — це не фінальний пункт, а лише один із гравців на полі великого цивілізаційного змагання. Це відкриває простір для розгляду альтернативної концепції Семюеля Гантінгтона, яка, замість універсального консенсусу, пропонує модель світу як арени зіткнення несумісних культурних кодів. Підсумовуючи інтелектуальну траєкторію концепції Ф. Фукуями, можна стверджувати, що «кінець історії» виявився не фінальним акордом людського поступу, а лише короткою миттю метафізичної тиші перед початком нової, ще більш жорстокої симфонії цивілізаційних зіткнень. Фукуяма сконструював блискучу, але стерильну модель світу, де раціональний економічний розрахунок мав остаточно приборкати ірраціональну волю до влади та культурний ресентимент. Проте реальність XXI століття довела: історія не є лінійною магістраллю, що веде до єдиного виходу; вона — це складний лабіринт, де старі боги ідентичності та імперські привиди завжди чекають на свій час у найтемніших кутах.

Сьогодні, крізь заграву українського спротиву, ми бачимо, що «остання людина» Фукуями — споживач, позбавлений вищих цілей — капітулювала перед людиною ідейною, яка готова вмирати за право бути собою. Україна стала тим місцем, де ліберальний універсалізм пройшов жорстку перевірку на міцність і де було остаточно поховано ілюзію про «мирний фінал». Виявилося, що демократія — це не природний стан людства, а фортеця, яку потрібно щодня відбудовувати на розломах цивілізаційних плит.

Таким чином, інтелектуальний тріумф Фукуями 1990-х років став «стратегічною аберацією» Заходу, яка засліпила його перед обличчям реальних загроз. Концепція «кінця історії» сьогодні виглядає як пам'ятник епосі наївного оптимізму, що розбився об скелі культурного плюралізму. Це фіаско універсалізму відкриває перед політичною наукою двері до набагато суворішої, але реалістичнішої парадигми — теорії Семюеля Гантінгтона. Якщо Фукуяма обіцяв нам світ без кордонів, то Гантінгтон попередив, що саме кордони, проведені кров'ю та вірою, стануть головним нервом майбутнього світопорядку. Саме аналіз цієї конфліктної мапи цивілізаційних розломів стане предметом нашого розгляду у наступному підрозділі.

2.2. Культурно-релігійні розлами як чинник конфліктів у теорії С.

Гантінгтона

Якщо концепція Ф. Фукуями стала інтелектуальним маніфестом ліберального універсалізму та проголошенням «кінця історії» як остаточної перемоги західної моделі, то поява статті Семюеля Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій?» у журналі *Foreign Affairs* (1993) та її розширення в фундаментальній монографії «Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку» (1996) стала жорсткою теоретичною антитезою. Гантінгтон не просто заперечив фукуямівський оптимізм, а запропонував принципово іншу онтологію світової політики, в якій головним актором і джерелом конфліктів виступає **цивілізація** — найвищий рівень культурної ідентичності, найширша сфера самоідентифікації людей і водночас найстійкіша основа їхньої політичної поведінки. Він прямо стверджує, що

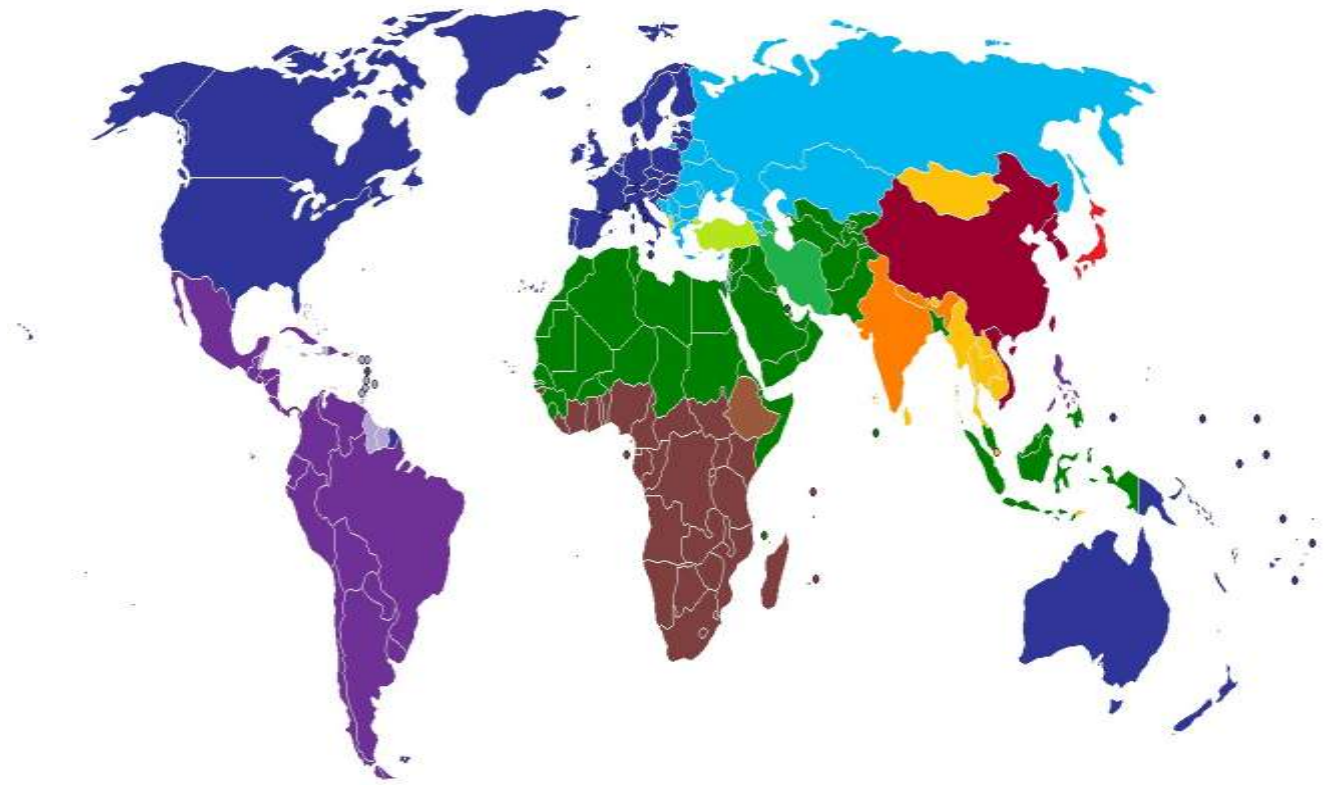
після закінчення Холодної війни світ не став гомогенним і мирним, а повернувся до своєї первісної культурної фрагментованості, де релігія та цивілізаційна приналежність визначають логіку міжнародних відносин сильніше, ніж ідеологія чи економічні інтереси.

Гантінгтон відкрито полемізує з Фукуямою, зазначаючи, що кінець ідеологічного протистояння не означає кінець історії, а лише повернення до її глибинних культурних і релігійних витоків. Він пише:

«У цьому новому світі найбільш масштабні, важливі та небезпечні конфлікти відбуватимуться не між соціальними класами, багатими і бідними чи іншими економічно визначеними групами, а між народами, що належать до різних культурних спільнот. Культурна ідентичність є тим стрижнем, навколо якого групуються солідарність та ворожість у міжнародній політиці. Замість ідеологічних кордонів Холодної війни з'явилися розлами між цивілізаціями» [26].

Методологічне ядро теорії Гантінгтона полягає в твердженні, що **культура і релігія** є найглибшим і найстійкішим шаром людської ідентичності. Релігія, за його словами, виконує роль «найглибшого шару культурної геології», що формує фундаментальні уявлення про життя і смерть, індивіда і колектив, владу і право, свободу і порядок. Навіть у секуляризованому світі релігійні матриці продовжують диктувати політичну логіку набагато сильніше, ніж економічні інтереси чи ідеологічні конструкти. Саме тому конфлікти на цивілізаційних розломах (*fault lines*) стають особливо запеклими і важко піддаються врегулюванню — вони ведуться не за ресурси чи територію, а за саме право на культурне виживання і збереження ідентичності.

Для наочності Гантінгтон пропонує принципово нову мапу світу, яка заміняє біполярну схему Холодної війни. Нижче наведено альтернативну версію карти цивілізацій за Гантінгтоном (1996), з чітко позначеними кордонами і розломами:

Таблиця 2.2 Основні цивілізації за Гантінгтоном (з «стрижневими державами» та ключовими характеристиками)

Цивілізація	Стрижнева держава	Основні риси та цінності	Приклади країн / регіонів
Західна	США, Німеччина, Франція	Індивідуалізм, верховенство права, ліберальна демократія	Західна Європа, Північна Америка, Австралія

Православна	Росія	Візантійська спадщина, сильна держава, колективізм	Росія, Сербія, частково Україна та Білорусь
Ісламська	Відсутня (Іран, Саудівська Аравія, Туреччина претендують)	Релігійний універсалізм, умма, джихад	Близький Схід, Північна Африка, Індонезія
Конфуціанська (Синічна)	Китай	Ієрархія, дисципліна, державний капіталізм	Китай, В'єтнам, Сінгапур
Японська	Японія	Унікальна, технологічна, ізольована	Японія
Індуїстська	Індія	Кастова система, релігійний плюралізм	Індія, Непал
Латиноамериканська	Бразилія, Мексика	Католицизм + індіанські та африканські елементи	Латинська Америка
Африканська	Відсутня (потенційно ПАР)	Потенційна, ще формується, племінна солідарність	Субсахарська Африка

Гантінгтон підкреслює, що Захід перебуває у стані відносного занепаду, тоді як не-західні цивілізації (особливо ісламська та синічна) переживають потужний ренесанс і активно кидають виклик західному домінуванню. Головна помилка Фукуями, на його думку, полягала в ототожненні модернізації з вестернізацією:

«Західний капіталізм, інтернет і масова культура поширюються по всьому світу, але це лише тонка плівка. Під нею ховаються глибокі культурні пласти, які не лише не зникають, а й стають основою для опору західному імперіалізму. Світ стає сучаснішим, але він стає менш західним» [27].

Ключовими механізмами конфліктів є **лінії розлому** (*fault lines*) між цивілізаціями та **синдром родинних країн** (*kin-country syndrome*). Локальний конфлікт на лінії розлому неминуче втягує «стрижневі держави», які солідаризуються зі своїми культурними «братами», що робить такі конфлікти особливо важкокерованими і небезпечними для глобального миру.

Теорія Гантінгтона добре ілюструється численними прикладами цивілізаційних конфліктів. Класичним є югославські війни 1990-х років: православні серби зіткнулися з мусульманами (боснійцями та косоварами) і католицькими хорватами — саме по лініях розлому між православною, ісламською та західною цивілізаціями. Аналогічно, вірмено-азербайджанський конфлікт у Нагірному Карабасі — це зіткнення православної (вірменської) та ісламської (азербайджанської, підтриманої Туреччиною) цивілізацій. У Нігерії та Судані постійно спалахують християнсько-ісламські конфлікти по лінії Захід–Іслам. Підйом Китаю проти Заходу (торговельні війни, технологічне суперництво, Тайвань) є проявом протистояння синічної та західної цивілізацій. Навіть ізраїльсько-палестинський конфлікт часто інтерпретується як частина ширшого зіткнення західної та ісламської цивілізацій. У XXI столітті до цих прикладів додається російсько-українська війна, яка стала найяскравішим підтвердженням теорії.

Особливе місце в теорії посідає **Україна**, яку Гантінгтон класифікував як класичну «розколоту країну» (**cleft country**). Він писав:

«Україна, однак, є розколотою країною з двома різними культурами. Лінія цивілізаційного розлому між Заходом і православ'ям проходить прямо через її серце і робить це вже протягом століть» [28].

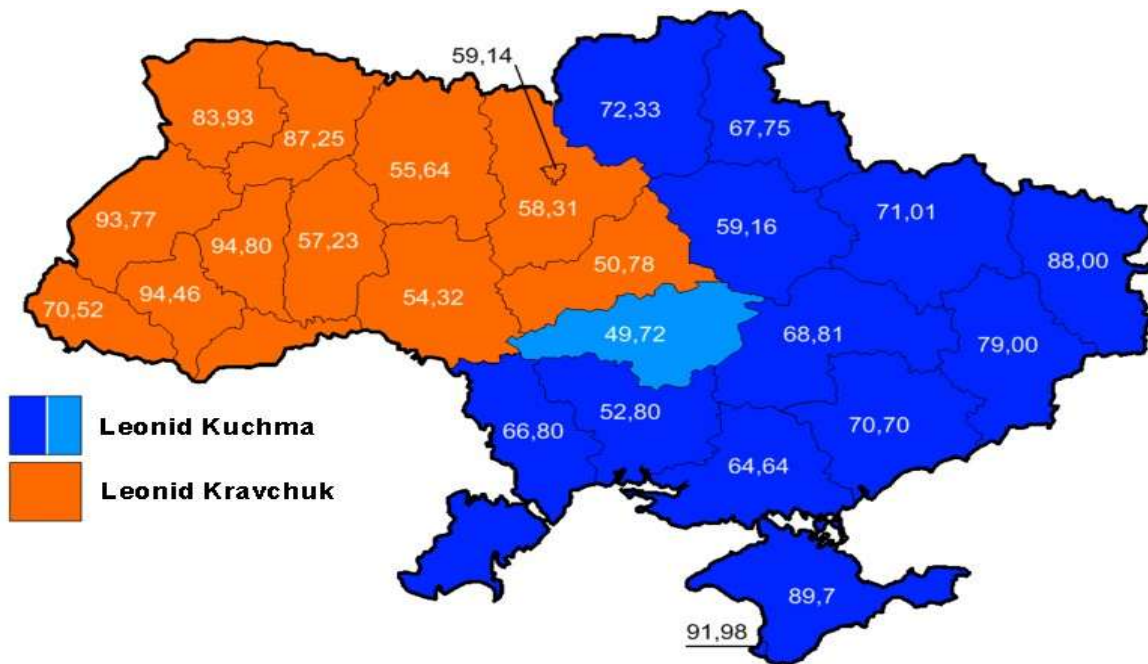

Рисунок 2.1 Вибори Президента України 1994 року

Гантінгтон вважав, що ймовірність прямого військового насильства між росіянами та українцями **низька** (адже вони належать до однієї — православної — цивілізації), але висока ймовірність **внутрішнього розколу** України по лінії Захід–Схід. Його сценарії були досить песимістичними: або розпад держави, або збереження України в орбіті православного (російського) блоку.

Сучасні реалії (з 2014 року, а особливо після повномасштабного вторгнення 2022 року) вимагають глибокої переоцінки цієї тези. Агресія

Російської Федерації перетворила теоретичний «розлам» на реальну **цивілізаційну війну**. Україна не розпалася, а навпаки — консолідувалася навколо європейського (західного) цивілізаційного вибору. Цей вибір став не просто політичним, а **екзистенційним**: держава відмовилася бути «буферною зоною» і здійснила свідомий цивілізаційний перехід у західну матрицю. Як зазначає Сергій Дерев'янка:

«Гантінгтон був правий щодо існування розлому, але він недооцінив динаміку політичного вибору. Сьогодні Україна — це не просто територія між двома світами, а форпост, де лінія розлому стала лінією фронту. Російська агресія є спробою "цивілізаційного ядра" силою повернути до своєї орбіти державу, яка здійснила успішну трансгресію в іншу культурну матрицю» [29].

Російська агресія є класичним прикладом спроби «стрижневої держави» православної цивілізації силою нав'язати альтернативну модель — «цивілізацію-державу», де людина є лише ресурсом імперії. Україна ж захищає модель, де держава є інструментом забезпечення прав і свобод людини. Це зіткнення двох несумісних антропологій: західної (свобода, гідність, права людини) та євразійської (деспотія, колективізм, імперська ієрархія). Концепт «Русского мира», який активно використовує РФ, є ідеальною ілюстрацією гантінгтонівського прагнення стрижневої держави домінувати у своїй цивілізаційній зоні.

Критика теорії Гантінгтона була жорсткою і багатогранною. Класична критика (Едвард Саїд) звинувачувала його в «цивілізаційному орієнталізмі» та есенціалізмі, стверджуючи, що автор штучно спрощує і фіксує культурні кордони. Сучасна критика (2020–2026 рр.) ще жорсткіша: багато дослідників (Олів'є Руа, Натан Робінсон, Current Affairs) зазначають, що

теорія погано пояснює конфлікти **всередині** цивілізацій — наприклад, війну Росії проти України, де обидві сторони формально належать до православної цивілізації. Критики стверджують, що Гантінгтон недооцінив роль націоналізму, ідеологій і геополітичного прагматизму. Водночас деякі автори (Росс Дутат у *The New York Times*, 2022–2024) вважають, що теорія залишається актуальною для пояснення суперництва Заходу з Китаєм, ісламським світом та авторитарними режимами.

Гантінгтон детально розробляє механізм поширення конфліктів через **синдром родинних країн** (*kin-country syndrome*). Коли спалахує локальний конфлікт на лінії цивілізаційного розлому, «стрижнева держава» автоматично стає на бік своїх культурних «родичів», навіть якщо це суперечить міжнародному праву чи економічній вигоді. Класичним прикладом є підтримка Росією сербів у боснійській війні 1992–1995 років або Туреччини — азербайджанців у карабаському конфлікті. У ХХІ столітті цей синдром яскраво проявився під час російської агресії проти України: Росія позиціонує себе як захисника всього «православного світу» і «Русского мира», втягуючи в орбіту конфлікту Білорусь, Сербію та окремі сили в Молдові. Гантінгтон попереджав, що саме такий механізм робить цивілізаційні конфлікти особливо небезпечними, оскільки вони швидко виходять за рамки локального і стають регіональними або навіть глобальними.

Ще одним ключовим елементом теорії є розрізнення **«розколотих країн»** (*cleft countries*) і **«розірваних країн»** (*torn countries*). Розколоті країни (як Україна, Боснія чи Казахстан) мають на своїй території глибокий цивілізаційний розлам, який проходить через суспільство, мову, релігію та

історичну пам'ять. Розірвані країни (як Туреччина за часів Ататюрка чи Росія за часів Петра I) намагаються здійснити цивілізаційний стрибок у чужу цивілізацію, але часто стикаються з потужним внутрішнім опором еліт і населення. Гантінгтон вважав, що спроби «вестернізації» таких країн майже завжди закінчуються невдачею або частковим успіхом, який провокує потужний культурний реванш.

Теорія Гантінгтона також пояснює, чому модернізація не веде до універсального миру. Навпаки — чим швидше не-західні суспільства модернізуються (набувають сучасної зброї, технологій, економічної потужності), тим сильніше вони відкидають західні цінності. Китай, Індія, Іран, Туреччина — всі вони успішно модернізуються, але роблять це **всупереч** західній матриці, зміцнюючи власну цивілізаційну ідентичність. Гантінгтон прямо пише:

«Модернізація не означає вестернізацію. Немодернізовані суспільства можуть бути західними, але сучасні суспільства не обов'язково є західними» [30].

Саме тому він прогнозував, що головними викликами для Заходу в XXI столітті стануть не ідеологічні суперники, а потужні цивілізаційні блоки — насамперед конфуціанський (Китай) і ісламський. Події останніх років (війна в Україні, китайсько-американське суперництво, підйом радикального ісламу) підтверджують цю тезу.

Щодо України Гантінгтон був досить категоричним. Він розглядав її як одну з найяскравіших «розколотих країн» Європи, де лінія розлому між західною (уніатсько-католицькою) і православною цивілізаціями проходить не лише по території, а й по ментальності, історичній пам'яті та

геополітичних орієнтаціях. У 1996 році він передбачав, що стабільність України залежатиме від того, чи зможе вона зберегти нейтральний статус або чи буде втягнута в орбіту однієї з цивілізацій. Реальність 2014–2022 років показала, що українське суспільство зробило свідомий вибір на користь західної цивілізації, попри величезну ціну. Це стало не просто геополітичним поворотом, а саме **цивілізаційним транзитом** — явищем, яке Гантінгтон вважав рідкісним і ризикованим.

Критика теорії Гантінгтона не припиняється й сьогодні. Крім уже згаданої постколоніальної критики Едварда Саїда, сучасні автори (наприклад, Амітаї Етціоні, Френсіс Фукуяма у своїх пізніших працях, а також європейські дослідники на кшталт Яна Ціхоня) закидають Гантінгтону надмірний культурний есенціалізм. Вони стверджують, що теорія недооцінює внутрішні розколи всередині самих цивілізацій (сунітсько-шиїтський розкол в ісламі, ліберально-консервативний у Заході, регіональні суперечності в Китаї). Крім того, критики зазначають, що Гантінгтон недооцінив роль глобальних мереж, цифрових технологій і транснаціональних ідеологій (наприклад, радикального екологізму чи «woke»-культури), які частково розмивають цивілізаційні кордони.

Водночас значна частина сучасних політологів (Збігнєв Бжезінський у пізніх інтерв'ю, Джон Міршаймер, Роберт Кейган, Росс Дутат) вважають, що саме теорія Гантінгтона найкраще пояснює повернення великої стратегії та «повернення історії» після короткого періоду ліберальної ейфорії 1990-х. Особливо актуальною вона стала після 2014 року: російська агресія проти України, анексія Криму, війна на Донбасі та повномасштабне вторгнення 2022 року сприймаються багатьма аналітиками як класичне «зіткнення цивілізацій» між західною і православно-євразійською моделями.

Гантінгтон також приділяв значну увагу феномену «вестернізації еліт». Він попереджав, що правлячі еліти багатьох не-західних країн (у тому числі пострадянських) часто є «вестернізованими» за стилем життя і освітою, але їхні народи залишаються глибоко вкоріненими у власній цивілізаційній традиції. Це створює постійну напругу і ризик «культурного реваншу», коли еліти втрачають легітимність у очах власного населення.

Саме такий механізм, на думку багатьох сучасних дослідників, спрацював у Росії після 2000-х років, коли кремлівська еліта свідомо повернулася до православно-імперської риторики, щоб мобілізувати суспільство проти Заходу.

Таким чином, теорія Гантінгтона залишається живою і динамічною парадигмою, яка постійно провокує нові дискусії. Вона не претендує на абсолютну істину, але пропонує потужний аналітичний інструмент для розуміння того, чому культурно-релігійні розлами продовжують визначати логіку глобальних конфліктів навіть у добу високих технологій і глобалізації.

«зіткнення цивілізацій» Семюеля Гантінгтона не лише стала прямою відповіддю на універсалізм Ф. Фукуями, а й надала потужний інструментарій для розуміння сучасних конфліктів. Якщо Фукуяма описав «кінець історії» як тріумф раціональності, то Гантінгтон показав, що історія нікуди не зникла — вона просто повернулася до своїх первісних культурно-релігійних витоків. Для сучасної політичної науки його концепція «ліній розлому» залишається одним із найбільш адекватних інструментів аналізу російсько-української війни як екзистенційного змагання двох несумісних культурних кодів. Україна в цій парадигмі є не «об'єктом» розлому, а

суб'єктом, що творить нову геополітичну реальність, зміщуючи межі Західного світу на Схід.

2.3. Порівняльний аналіз прогностичного потенціалу обох концепцій.

Завершальним етапом аналізу концептуальної дилеми «Кінець історії» та «Зіткнення цивілізацій» є порівняльне дослідження прогностичного потенціалу теорій Френсіса Фукуями та Семюеля Гантінгтона. Якщо в підрозділах 2.1 і 2.2 ми детально розглянули зміст кожної концепції окремо, то в даному підрозділі здійснюється їх системне зіставлення за ключовими параметрами: онтологією конфлікту, характером взаємозв'язку між модернізацією та культурними цінностями, роллю ідентичності в глобальній політиці, а також практичною верифікацією обох теорій у реаліях XXI століття, зокрема крізь призму українського досвіду. Такий порівняльний аналіз дозволяє не лише виявити сильні та слабкі сторони кожної парадигми, а й показати їхній діалектичний синтез у сучасній геополітичній ситуації 2026 року. У політичній науці початку XXI століття ця дискусія давно вийшла за межі суто академічних дебатів і перетворилася на важливий інструмент стратегічного планування для провідних акторів світової політики — від Вашингтона та Брюсселя до Пекіна та Москви.

Онтологія конфлікту: ідеологія проти культурної ідентичності
Перша принципово важлива лінія порівняння стосується самої природи конфлікту як рушійної сили світової політики. Для Фукуями конфлікт є переважно **тимчасовим і похідним** явищем: він виникає через ідеологічну незрілість суспільств, економічну відсталість або відсутність консенсусу

щодо ліберальних інститутів. Автор прогнозував, що після остаточного краху системних альтернатив лібералізму (фашизму, комунізму та інших тоталітарних ідеологій) великі системні війни між державами стануть практично неможливими. Замість них залишаться лише локальні технічні суперечки, які вирішуватимуться в рамках єдиного універсального ліберального порядку. Фукуяма вважав, що логіка сучасної науки та ринкової економіки неминуче приведе людство до «універсальної гомогенної держави», де внутрішні ідеологічні суперечності зникнуть.

Гантінгтон, навпаки, здійснив радикальний епістемологічний розрив із цим баченням, стверджуючи, що головним джерелом конфліктів у постбіполярному світі є **культурно-релігійна ідентичність**, а не ідеологія чи економіка. Він прямо писав:

«Для людей, що шукають свою ідентичність і заново відкривають свою етнічну приналежність, вороги є необхідністю. Найбільш небезпечні зіткнення майбутнього відбуватимуться на межі розломів між цивілізаціями, оскільки там стикаються не інтереси, а смисли буття» [31].

Прогностично Гантінгтон виявився значно точнішим. Російська агресія проти України (2014–2026 рр.), підйом радикального ісламізму (ІДІЛ, ХАМАС, Хезболла), територіальні претензії Китаю в Південнокитайському морі, індо-пакистанське протистояння та навіть внутрішні культурні війни в Європі (міграційна криза, дебати про «ісламські цінності») важко пояснити суто економічною логікою чи ідеологічною боротьбою. Усі ці конфлікти набагато краще вписуються саме в логіку Гантінгтона — як акти цивілізаційного самоствердження, боротьби за культурну гегемонію та захист «глибинного коду» цивілізації. Фукуямівська модель тут виглядає надто раціоналістичною і не здатною

пояснити ірраціональну наполегливість, з якою актори відстоюють свою культурну ідентичність навіть ціною величезних економічних втрат.

Модернізація versus вестернізація: технологічний прогрес і культурна резистентність Другий ключовий пункт розбіжності стосується взаємозв'язку між технологічним прогресом і культурними цінностями. Фукуяма спирався на «логіку сучасної науки», вважаючи, що модернізація неминуче веде до **вестернізації** — поступового прийняття західних норм права, демократії, секуляризму та ринкової економіки. Він бачив у цьому об'єктивний і незворотний процес, подібний до дії закону всесвітнього тяжіння.

Гантінгтон рішуче заперечив цю тезу, сформулювавши одну з найвідоміших своїх формул:

«Світ стає більш сучасним, але менш західним. Поширення західних товарів та технологій не веде до тріумфу західної ідеології. Навпаки, воно дає не-західним цивілізаціям силу для опору Заходу» [32].

Реальність 2026 року повністю підтвердила саме гантінгтонівський прогноз. Китай створив найсучаснішу в світі систему цифрового авторитаризму (соціальний кредит, масове стеження, ШІ-контроль), використовуючи західні технології для зміцнення традиційної конфуціансько-авторитарної моделі. Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати поєднують ультрасучасні міста-мегаполіси з жорстким шаріатським правом. Росія інтегрує сучасні кібертехнології та ядерний арсенал у класичну імперську модель «цивілізації-держави». Таким чином, модернізація не скасовує цивілізаційні відмінності, а лише надає їм нові, більш потужні та небезпечні інструменти. Фукуямівська «універсальна

гомогенна держава» виявилася лише технологічною оболонкою, всередині якої продовжують вирувати давні цивілізаційні пристрасті.

Прогностичний потенціал українського кейсу як лакмусового папірця Український досвід став найважливішим емпіричним тестом для обох теорій. Гантінгтон розглядав Україну як класичну «розколоту країну» (cleft country), приречену на внутрішній розрив або поглинання Росією через статус «прикордонної» між західною та слов'янсько-православною цивілізаціями. Фукуяма в ранніх роботах бачив у ній активного суб'єкта переходу до «кінця історії» — країни, яка обирає ліберальний шлях розвитку. Сьогодні ми спостерігаємо унікальний синтез обох прогнозів:

1. Гантінгтон точно вказав **місце** конфлікту (глибокий цивілізаційний розлом);
2. Фукуяма правильно визначив **сене** цього конфлікту — боротьбу за визнання гідності (*thymos*) і право на європейський цивілізаційний вибір.

Як зазначає Сергій Дерев'янка:

«Ми спостерігаємо унікальний синтез: війна в Україні ведеться за лекалами Гантінгтона (зіткнення двох несумісних культурних матриць), але її метою з боку України є реалізація фукуямівського ідеалу свободи. Це доводить, що цивілізаційний розлом може бути подоланий не через капітуляцію, а через свідомий ціннісний вибір, який виходить за межі суто етнічної чи конфесійної інерції» [33].

Таблиця 2.3. Порівняльна характеристика прогностичних параметрів

Параметр порівняння	Концепція Ф. Фукуями	Концепція С. Гантінгтона

Русійна історія	Прагнення до визнання (thymos) + економічна раціональність	Культурно-релігійна ідентичність і цивілізаційна належність
Онтологія конфлікту	Тимчасовий, ідеологічний, зникає з утвердженням лібералізму	Постійний, закладений у культурних розломах
Майбутнє великих війн	Зникнення системних війн між державами	Ескалація на лініях розлому між цивілізаціями
Роль релігії	Приватна справа, що поступово втрачає політичний вплив	Стрижневий елемент, що визначає політичну логіку
Модернізація	Автоматично веде до вестернізації	Може посилювати антизахідний опір
Статус України	Активний суб'єкт демократичного переходу	«Розколота країна», приречена на конфлікт або поглинання
Результат станом на 2026 рік	Підтверджено універсальність прагнення до свободи, але спростовано автоматизм перемоги	Підтверджено мапу розломів і конфліктність ідентичностей, але спростовано фаталізм розпаду

Порівняльний аналіз прогностичного потенціалу обох концепцій дозволяє стверджувати, що жодна з них не має монополії на істину, проте разом вони створюють об'ємну, стереоскопічну картину сучасності. Фукуяма надав політичній науці «телеологію сподівань», окресливши універсальний ідеал, до якого прагне людський дух — визнання гідності та свободи. Гантінгтон надав «картографію ризиків», попередивши про стійкість культурно-релігійних розломів і небезпеку ігнорування цивілізаційної різноманітності.

Сучасна геополітична ситуація 2026 року демонструє, що світ увійшов у фазу «тривалого зіткнення», де універсальні норми лібералізму щодня змушені доводити свою життєздатність у боротьбі з агресивними цивілізаційними блоками. Для України цей порівняльний аналіз має не лише теоретичне, а й глибоко прикладне значення: ми емпірично довели Гантінгтону, що ідентичність може бути справою свідомого вибору, а не лише народження, і водночас нагадали Фукуямі, що шлях до «кінця історії» пролягає не через автоматичну конвергенцію, а через окопи, запеклу боротьбу та постійний захист права на суб'єктність. Саме цей методологічний синтез створює надійне підґрунтя для переходу до Розділу 3, де буде розглянуто трансформацію цивілізаційної парадигми в умовах сучасного багатопольного світу та роль українського фактора як активного суб'єкта цього процесу.

Саме цей методологічний синтез — поєднання універсального прагнення до гідності з реальністю цивілізаційних розломів — створює надійне підґрунтя для переходу до Розділу 3, де буде розглянуто трансформацію цивілізаційної парадигми в умовах сучасного багатопольного світу та роль українського фактора як активного суб'єкта цього процесу. Такий синтез дозволяє не лише пояснити поточні події, а й прогнозувати майбутні сценарії розвитку глобальної політики, де Україна вже не є «розколотою країною», а стає одним із ключових акторів переосмислення світового порядку.

РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ В УМОВАХ СУЧАСНОГО БАГАТОПОЛЯРНОГО СВІТУ

3.1. Криза глобалізму та повернення до ідентичностей у XXI столітті

Теоретичні дебати кінця XX століття, детально проаналізовані в попередньому розділі, заклали концептуальний фундамент для розуміння макрополітичних процесів сучасності. Однак емпірична реальність перших десятиліть XXI століття виявилася набагато складнішою і суперечливішою за будь-які лінійні прогнози. Третій розділ нашого дослідження присвячений аналізу трансформації цивілізаційної парадигми в умовах кристалізації нового, багатопольярного світоустрою. Логічним відправним пунктом цього аналізу є дослідження феномену кризи глобалізму та масового повернення суспільств до політики ідентичностей, що стало домінуючим лейтмотивом глобальної політики останніх п'ятнадцяти років.

На межі тисячоліть домінуючим політичним та економічним наративом був ліберальний глобалізм — ідеологія, що базувалася на переконанні у незворотності економічної інтеграції, розмиванні національних кордонів, універсалізації прав людини та формуванні єдиного світового ринку. Вважалося, що гіперглобалізація та глибока економічна взаємозалежність автоматично призведуть до політичної гомогенізації, поширення ліберальної демократії та мінімізації воєнних конфліктів, оскільки війна в умовах взаємопов'язаних економік стане «економічно невигідною» та ірраціональною. Цей оптимізм знайшов своє теоретичне втілення у концепціях «кінця історії» Ф. Фукуями, «плоского світу» Т. Фрідмана та «демократичного миру» М. Дойла.

Проте вже з середини першого десятиліття XXI століття цей ліберально-технократичний наратив почав стрімко втрачати переконливість. Фінансова та економічна криза 2008–2009 років, міграційна криза в Європі 2015–2016 років, референдум про Брекзит у 2016 році, підйом популістських і націоналістичних сил у США та країнах ЄС, пандемія COVID-19 2020–2022 років та особливо повномасштабна російська агресія проти України 2022 року стали послідовними та руйнівними ударами по глобалістському проекту. Ці події продемонстрували, що економічна взаємозалежність не лише не запобігає конфліктам, а в деяких випадках навіть провокує їх, роблячи держави більш вразливими та агресивними.

Криза глобалізму має не лише економічне, а й глибоке соціокультурне та психологічне коріння. Видатний соціолог Зигмунт Бауман у своїй концепції «плинної сучасності» (liquid modernity) блискуче показав, що глобалізація не принесла людям відчуття безпеки та стабільності. Навпаки, розпад традиційних соціальних структур (національної держави, родини, релігійної спільноти) та диктат мінливого глобального ринку спричинили масову екзистенційну тривогу і відчуття втрати контролю над власним життям. Бауман писав:

«У плинній сучасності, де капітал, інформація і влада пересуваються зі швидкістю електронного сигналу, звичайна людина відчуває себе покинутою. Глобалізація створює безпрецедентну свободу для еліт, але для більшості вона означає втрату контролю над власним життям і небезпечну вразливість перед силами, які неможливо ні побачити, ні обрати» [34].

Саме ця екзистенційна тривога стала потужним каталізатором масштабного повернення до ідентичностей. Коли глобальні інститути

(ООН, СОТ, МВФ, Європейський Союз у його попередній формі) продемонстрували свою неефективність у захисті базових економічних і культурних інтересів звичайних громадян, суспільства інстинктивно звернулися до більш архаїчних, але перевірених часом форм колективної солідарності — етносу, нації, релігії та цивілізації.

Цю діалектику ще в середині 1990-х років геніально передбачив американський політолог Бенджамін Барбер у праці «Джихад проти МакСвіту». Він доводив, що глобалізація («МакСвіт») — уніфікація світу через споживацтво, поп-культуру та транснаціональні корпорації — неминуче породжує потужну антитезу у формі «Джихаду» (у широкому сенсі — будь-якого радикального партикуляризму, трайбалізму, націоналізму чи релігійного фундаменталізму). Барбер підкреслював:

«МакСвіт і Джихад не є аномаліями один для одного; вони є діалектичними близнюками. Чим агресивніше МакСвіт руйнує локальні традиції та нав'язує універсальний ринок, тим лютішим стає опір Джихаду, який пропонує людям те, чого МакСвіт дати не може — ідентичність, братство, сенс існування та мету, за яку варто померти» [35].

Навіть колишні апологети універсалізму змушені були визнати цю тенденцію. Френсіс Фукуяма у праці «Ідентичність: Потреба в гідності та політика ресентименту» (2018) по суті здійснив перегляд частини своєї ранньої теорії. Він визнав, що сучасна політика все більше визначається не раціональним розрахунком, а психологією ображеної гідності (thymos) та ресентименту — глибоким почуттям несправедливості та приниження, яке вимагає політичного реваншу. Глобалізація, на його думку, створила переможців і переможених не лише в економічному, а й у культурно-психологічному сенсі.

У XXI столітті політика ідентичності остаточно перетворилася з маргінального явища на головний інструмент геополітичного протистояння. Це призвело до формування принципово нового політичного актора — «цивілізаційної держави» (civilizational state). Британський політолог Крістофер Кокер у праці «Повернення цивілізаційної держави» зазначає, що такі країни, як сучасний Китай, Росія, Індія та Туреччина, більше не прагнуть інтегруватися в ліберальний світопорядок. Вони свідомо позиціонують себе як охоронців унікальних багатовікових цивілізацій з власними етичними, політичними та правовими стандартами. Кокер пише:

«Цивілізаційна держава — це політична сутність, яка претендує на те, щоб бути не просто урядом для певної території, а охоронцем цілої культурної традиції. Вона відкидає західний універсалізм як приховану форму інтелектуального імперіалізму і вимагає права керувати своєю зоною впливу на основі власних історичних цінностей» [36].

Для сучасного багатополярного світу це означає перехід від простої конкуренції національних економік до зіткнення несумісних ціннісних систем. Правозахисний дискурс, ЛГБТ-політика, гендерна рівність чи навіть екологічні стандарти сприймаються цивілізаційними державами не як прогрес, а як інструменти західної культурної гегемонії, спрямовані на підрив їхньої цивілізаційної безпеки.

Український дослідник Сергій Дерев'янка, аналізуючи ці процеси, підкреслює:

«Ми стали свідками того, як економічна модернізація, всупереч сподіванням глобалістів, не привела до демократизації. Навпаки, деспотичні режими використали глобалізацію для накопичення ресурсів,

аби сьогодні кинути відкритий екзистенційний виклик європейській цивілізації права. Політика ідентичності в руках імперій перетворилася на зброю масового знищення» [37].

Таким чином, криза глобалізму та масове повернення до політики ідентичностей у XXI столітті є проявом глибокої трансформації цивілізаційної парадигми. Ідентичність перестала бути лише культурологічною категорією — вона стала головним маркером політичної мобілізації, демаркаційною лінією нових альянсів і виправданням нових воєн. Ліберальний світопорядок, побудований на презумпції універсальності прав людини та вільного ринку, опинився в глухій обороні перед наступом цивілізаційних держав, озброєних ресентиментом, ядерною зброєю та сучасними технологіями контролю.

Цей фундаментальний зсув створює нову глобальну архітектуру нестабільності, де найжорстокішим і найпоказовішим полігоном для перевірки міцності обох світів стала територія України. Саме роль цивілізаційного чинника в цій геополітичній катастрофі та його вплив на трансформацію сучасного світопорядку буде детально розглянуто в наступному підрозділі 3.2.

3.2. Концепт «цивілізації-держави» як ідеологічний інструмент протистояння Сходу та Заходу

Криза ліберального глобалізму та потужне відродження політики ідентичностей, детально проаналізовані в підрозділі 3.1, створили в системі міжнародних відносин глибокий концептуальний, ідеологічний та геополітичний вакуум. Цей вакуум не міг залишатися порожнім і був швидко заповнений альтернативними проектами світоустрою, які поставили під сумнів західну гегемонію. Найважливішим проявом цієї трансформації стала радикальна еволюція державного будівництва в ключових не-західних країнах. Вони відмовилися від спроб інтеграції у вестфальську систему координат і розпочали активне конструювання власної суб'єктності на основі концепту **«цивілізації-держави»** (civilizational state). Цей концепт став не просто теоретичною моделлю, а потужним ідеологічним і геополітичним інструментом, який перевів міжнародну конкуренцію зі сфери економіки, технологій та військової сили у площину фундаментального онтологічного та ціннісного протистояння — між західним універсалізмом і не-західним культурним партикуляризмом.

Еволюція концепту: від нації-держави до цивілізації-держави
Історично фундаментом сучасного міжнародного права та світового порядку була європейська модель **нації-держави** (nation-state), яка остаточно сформувалася після Вестфальського миру 1648 року, Французької революції 1789 року та хвилі націоналізму XIX століття. Ця модель ґрунтується на принципах територіального суверенітету, чітко визначених кордонів, монополії держави на легітимне насильство та політичної (громадянської) нації як основного джерела легітимності влади.

Однак на початку ХХІ століття провідні не-західні актори почали свідомо відходити від цієї моделі. Вони проголосили себе не просто великими державами, а **цивілізаціями, що набули державної форми**. Такий зсув означає кардинальну зміну джерела легітимності влади: для цивілізації-держави головним джерелом легітимності є не демократичні вибори чи міжнародне право, а тисячолітня культурна безперервність, релігійно-етичний код, історична місія, колективна пам'ять та цивілізаційна ідентичність. Держава тут розглядається не як інструмент обслуговування інтересів громадян, а як органічний охоронець і уособлення цілої цивілізації.

Китай: меритократія, гармонія та цивілізаційна велич
Першопрохідцем і найбільш успішним прикладом реалізації концепту «цивілізації-держави» став Китай. Ще у 1990-х роках відомий американський політолог Люсьєн Пай зауважив:

«Китай — це не просто ще одна національна держава в сім'ї націй. Китай — це цивілізація, яка лише прикидається державою. Її внутрішня логіка, відчуття історичного часу і простору кардинально відрізняються від західних концепцій суверенітету» [38].

Сьогодні під керівництвом Сі Цзіньпіна Комуністична партія Китаю перетворила цивілізаційний наратив на офіційну державну ідеологію. Китайський теоретик Чжан Вейвей у фундаментальній праці «Китайська хвиля: Підйом цивілізації-держави» стверджує, що західна ліберальна демократія — це лише історично короткий, локальний і вкрай неефективний західний експеримент, який неминуче призводить до політичного хаосу, соціальної поляризації та економічної нестабільності.

Натомість китайська модель ґрунтується на 5000-річній конфуціанській традиції, принципах «гармонії» (гекси), меритократії (влада найбільш здібних через систему іспитів) та пріоритеті колективного блага над індивідуальними правами.

Для Пекіна концепт «цивілізації-держави» виконує декілька стратегічних функцій: виправдовує авторитарне правління, дозволяє відкидати західну критику щодо прав людини в Сіньцзяні, Тибеті чи Гонконзі як «культурний імперіалізм», а також обґрунтовує претензії на домінування в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Росія: неоєвразійство, «Русский мир» та імперський реванш
Російська Федерація обрала ще більш радикальну та мілітаризовану версію цивілізаційного проекту. Після ідеологічної кризи 1990-х років путінський режим знайшов основу легітимності в реанімації ідей Миколи Данилевського, класичного євразійства (М. Трубецькой, П. Савицький) та сучасних неоєвразійців. У Концепції зовнішньої політики Російської Федерації 2023 року Росія вперше на офіційному рівні проголошена «самобутньою державою-цивілізацією» та «великою євразійською державою».[39]

Цей статус використовується для вирішення відразу кількох завдань:

- 1.Внутрішнього — виправдання авторитаризму, тотальної цензури та репресій як захисту «традиційних духовно-моральних цінностей» від «західного сатанізму»;
- 2.Зовнішнього — ідеологічного обґрунтування експансії та заперечення суверенітету сусідніх держав.

У цій логіці Україна не є окремою політичною нацією, а лише частиною

«російського цивілізаційного простору», штучно відірваною внаслідок «геополітичної катастрофи 1991 року».

Ісламський світ і Туреччина: релігійно-цивілізаційна експансія
Ісламська цивілізація, не маючи єдиної стрижневої держави, також активно застосовує цивілізаційний дискурс. Яскравим прикладом є Туреччина Реджепа Таїпа Ердогана, яка відійшла від кемалістської світської національної держави на користь неоосманізму. Туреччина позиціонує себе як лідера та захисника всієї ісламської Умми, апелюючи до часів Османської імперії. Аналогічну стратегію реалізує Іран, просуваючи шіїтську революційну модель як альтернативу західному секуляризму та лібералізму.

Парадокс і маніпуляція цивілізаційним дискурсом Найбільш парадоксальним є те, що авторитарні режими успішно використали західний теоретичний інструментарій проти самого Заходу. Як влучно зазначив французький політолог Жак Рупнік:

«Авторитарні режими Сходу цинічно використовують Гантінгтона проти Фукуями. Їхня риторика зводиться до простої формули: „Ми — інша цивілізація, тому ваші західні стандарти прав людини у нас не застосовуються“. Цивілізаційний аргумент став найефективнішою зброєю сучасних диктаторів і ідеальним алібі для збереження абсолютної влади» [40].

Захід традиційно розумів цивілізацію як **динамічний процес** цивілізування — рух до свободи, раціональності, прав людини та технологічного прогресу. Натомість не-західні автократії трактують її як **статичну сутність** — незмінний культурний і духовний код, який потрібно жорстко захищати від зовнішнього (західного) впливу. Людина в цій

парадигмі не є автономним суб'єктом права, а лише частиною великого культурно-цивілізаційного організму.

Концепт «цивілізації-держави» став одним із найпотужніших ідеологічних інструментів сучасності, який дозволяє не-західним режимам легітимізувати внутрішній авторитаризм і зовнішню експансію. Він радикально змінив характер міжнародних відносин, перевівши їх у площину екзистенційного протистояння принципово різних уявлень про природу людини, свободу, порядок і справедливість.

Саме цей концептуальний розкол зробив великий військовий конфлікт майже неминучим. Для російської «цивілізації-держави» головним простором цивілізаційного самоствердження і одночасно найбільш небезпечною загрозою стала Україна. Успішний європейський і демократичний розвиток України остаточно спростовував би міф про «особливий шлях» російської цивілізації та її органічну несумісність із західними цінностями. Тому ідеологічне протистояння переросло у відкрити, найкривавішу війну в Європі з часів Другої світової. Роль агресії Російської Федерації проти України як ключового ціннісного та цивілізаційного розлому глобального масштабу буде детально розглянута в наступному підрозділі 3.3.

3.3. Роль цивілізаційного чинника у сучасних геополітичних протистояннях (на прикладі агресії РФ проти України як ціннісного розлому)

Еволюція цивілізаційної парадигми, яка була прослідкована в попередніх підрозділах — від кризи глобалізму та масового повернення до ідентичностей (3.1) до формування агресивних «цивілізацій-держав» як ідеологічного інструменту (3.2) — досягла свого найгострішого, найкривавішого і найбільш показового прояву саме на території України. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації, що розпочалася у 2014 році з анексії Криму та розв’язування війни на Донбасі, а з 24 лютого 2022 року переросла у тотальну, виснажливу війну, стала не просто черговим регіональним конфліктом. Вона перетворилася на

фундаментальний ціннісний, онтологічний і цивілізаційний розлом початку XXI століття. У межах даного дослідження цей конфлікт аналізується не як класичне міждержавне протистояння за територію чи сферу впливу, а як екзистенційне зіткнення двох принципово несумісних цивілізаційних матриць: європейської цивілізації свободи, індивідуальної гідності, верховенства права та мережевої солідарності — з одного боку, та ревізійоністської євразійської деспотії, що спирається на вертикаль влади, імперську традицію та заперечення суб’єктності інших народів — з іншого.

Методологічно агресія РФ є яскравою ілюстрацією того, як «цивілізаційне ядро» (Росія) намагається силоміць утримати в своїй орбіті країну, яка здійснила успішний і незворотний **ціннісний транзит** у бік європейської моделі розвитку. Російський неоімперіалізм активно використовує конструкт «Русского мира», який за своєю суттю є антицивілізаційним. Він заперечує фундаментальне право націй на

самовизначення, історичну суб'єктність та культурну самобутність, підміняючи їх правом «історичної приналежності», «братніх народів» та грубої сили. Як точно підмітив британсько-американський політолог Тарас Кузьо:

«Для Кремля українська незалежність — це не політичне непорозуміння, а онтологічна загроза. Існування демократичної, європейської України руйнує базовий міф російської цивілізації-держави про те, що свобода, верховенство права та народовладдя органічно неможливі в православно-слов'янському просторі. Саме тому ця війна носить глибоко екзистенційний характер: Росія бореться не стільки проти НАТО, скільки проти самого факту існування успішної альтернативної моделі життя на своїх західних кордонах» [41].

Суть ціннісного розлому: горизонталь проти вертикалі
Цивілізаційний вимір війни проявляється насамперед через зіткнення двох фундаментально різних політичних антропологій — уявлень про природу людини, влади та суспільства.

Українська цивілізаційна модель формується навколо європейської традиції індивідуальної гідності, свободи, горизонтальних зв'язків і презумпції суб'єктності громадянина. Вона ввібрала в себе елементи Магдебурзького права, козацької республіканської традиції, досвід Гетьманщини, національно-визвольних змагань ХХ століття та трьох революцій сучасності. Війна яскраво виявила потужний горизонтальний потенціал українського суспільства: масовий волонтерський рух, територіальна оборона, децентралізована самоорганізація громад, мережева взаємодопомога стали вирішальними факторами стійкості перед агресором.

Російська цивілізаційна модель, навпаки, продовжує візантійсько-ординську традицію жорсткої вертикалі влади. Тут держава (а точніше — правитель-вождь) має сакральний характер, а людина розглядається переважно як витратний ресурс для реалізації імперських цілей. Панує принцип «влада над законом», а не «закон над владою». Колективне тіло імперії ставиться вище за права та свободи окремої особистості.

Професор Сергій Дерев'янка, аналізуючи цей розлом крізь призму цивілізаційної парадигми народовладдя, зазначає:

«Ми є свідками епохальної битви між двома правовими та антропологічними парадигмами. З одного боку — цивілізація права, де закон стоїть вище за правителя, а держава існує для людини. З іншого — цивілізація свавілля, де правитель стоїть вище за закон, а людина існує для держави та імперії. Україна сьогодні захищає не лише свою територіальну цілісність, а й саму можливість існування правової, демократичної цивілізації на сході Європи» [42].

Переосмислення теорії «розколотої країни» С. Гантінгтона Війна внесла суттєві корективи в теорію Семюеля Гантінгтона. У 1990-х роках він вважав Україну класичним прикладом «розколотої країни» (cleft country), приреченої на постійний внутрішній конфлікт між західною та православною цивілізаціями. Однак реальність повномасштабного вторгнення продемонструвала феномен **цивілізаційної консолідації**.

Російськомовні мешканці Сходу та Півдня, православні віряни, кримські татари, представники угорської, румунської, болгарської та інших меншин об'єдналися навколо української політичної нації та європейських цінностей. Це емпірично довело, що в XXI столітті цивілізаційна

ідентичність є не стільки фатумом географії чи релігії, скільки результатом свідомого цивілізаційного вибору та політичної волі.

Україна як «Творча Відповідь» (за А. Тойнбі) З позицій Арнольда Тойнбі український спротив є одним із найяскравіших прикладів «Творчої Відповіді» на екстремальний історичний виклик. Коли «цивілізація-агресор» намагається силою перетворити сусіднє суспільство на «внутрішній пролетаріат» або «етнографічний матеріал», здатність цього суспільства до самоорганізації, інновацій, духовної мобілізації та моральної стійкості стає ключовим індикатором його життєвої сили.

Українська відповідь виявилася настільки потужною, що вона не лише зупинила агресора, а й виконала важливу цивілізаційну функцію — реанімувала саму Західну цивілізацію, яка перебувала у стані фукуямівської «нудьги», внутрішньої поляризації та втрати історичного сенсу. Україна повернула Заходу розуміння того, що свобода, гідність і правова держава — це не даний стан, а постійне досягнення, за яке потрібно щодня боротися.

Геополітичний та прогностичний виміри конфлікту
Цивілізаційний чинник чітко проявляється у формуванні нових глобальних альянсів. Навколо України виникла широка «коаліція цінностей» (країни НАТО, ЄС, демократичні держави Азії та Океанії), тоді як навколо РФ консолідується «вісь автократій» (Росія — Китай — Іран — КНДР — Білорусь). Це свідчить про те, що світ XXI століття знову набуває рис біполярності, але тепер це біполярність не ідеологічна, а **цивілізаційно-ціннісна** (свобода, право, суб'єктність — проти авторитаризму, імперії та вертикалі).

Україна виконує роль не просто «щита Європи», а її **авангарду та цивілізаційного форпосту**. Вона зміщує кордони європейської цивілізації далеко на схід, доводячи, що цивілізація — це не географія і не релігійна приналежність, а насамперед стан свідомості, система цінностей і політична культура.

Проведений аналіз трансформації цивілізаційної парадигми в умовах сучасного багатопольярного світу дозволяє сформулювати такі ключові висновки:

1. Криза глобалізму та повернення до ідентичностей створили сприятливе середовище для реанімації архаїчних форм колективної солідарності, які авторитарні режими успішно використали для конструювання агресивних «цивілізацій-держав»;
2. Концепт «цивілізації» трансформувався з наукової категорії в потужний ідеологічний інструмент, що дозволяє не-західним автократіям легітимізувати внутрішній авторитаризм і зовнішню експансію під виглядом «захисту культурної самобутності»;
3. Війна Російської Федерації проти України стала моментом істини для сучасних цивілізаційних теорій. Вона підтвердила прогностичну силу Гантінгтона щодо конфліктів на лініях розлому, але водночас спростувала його фаталізм, продемонструвавши, що свідомий цивілізаційний вибір і політична воля народу здатні долати історичну зумовленість.

Україна в цьому процесі перестала бути об'єктом цивілізаційного впливу і перетворилася на активного суб'єкта, який переписує правила глобальної взаємодії. Її потенційна перемога означатиме не лише військовий успіх, а й тріумф ліберально-демократичної цивілізаційної

логіки над неоімперським реваншизмом і стане одним із визначальних факторів архітектури міжнародної безпеки на все XXI століття.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі здійснено комплексне дослідження цивілізаційної парадигми в сучасній політичній науці — від її теоретичних основ до практичного застосування в умовах формування багатопольярного світового порядку. Метою дослідження було проаналізувати трансформацію цивілізаційного підходу в політології наприкінці XX — на початку XXI століття та визначити його роль у поясненні сучасних геополітичних процесів.

У **першому розділі** розкрито теоретико-методологічні засади цивілізаційного підходу. Прослідковано генезу поняття «цивілізація» в політичній філософії, обґрунтовано його статус як альтернативи лінійному прогресизму та класичному політичному реалізму, а також визначено ключові методологічні принципи (системність, конкретно-історичний підхід, порівняльно-історичний метод, аксіологічний аналіз та типологізацію цивілізацій). Цивілізаційна парадигма продемонстрована як ефективний аналітичний інструмент, здатний пояснювати нелінійні, культурно зумовлені процеси світової політики.

Другий розділ присвячено порівняльному аналізу двох впливових концепцій — «Кінця історії» Ф. Фукуяма та «Зіткнення цивілізацій» С. Хантингтона. Виявлено, що обидві теорії зберігають значний прогностичний потенціал, хоча й у різній мірі. Ф. Фукуяма правильно ідентифікував універсальне прагнення людини до визнання (*thymos*), проте суттєво недооцінив стійкість культурно-цивілізаційних ідентичностей. С. Хантингтон точніше передбачив повернення цивілізаційних розломів як головного джерела конфліктів у постбіполярному світі, хоча й переоцінив їх фатальний характер. Сучасні реалії свідчать про діалектичний синтез

обох підходів: поєднання універсальних прагнень із потужним відродженням партикулярних ідентичностей.

Третій розділ висвітлює практичну трансформацію цивілізаційної парадигми в умовах багатополярності. Проаналізовано кризу глобалізму та повернення до політики ідентичностей, становлення феномену «цивілізації-держави» як ключового ідеологічного інструменту неоавторитарних режимів. Найяскравішим емпіричним проявом цієї трансформації стала повномасштабна агресія Російської Федерації проти України, яка є не лише територіальним конфліктом, а й фундаментальним **ціннісним і цивілізаційним розломом** сучасності.

Основним висновком дослідження є те, що **цивілізаційний чинник** у XXI столітті не втратив своєї пояснювальної сили, а навпаки — набув нового значення. Сучасний світовий порядок характеризується не подоланням цивілізаційних відмінностей, а їх політизацією та інструменталізацією. Формування «цивілізацій-держав» (Китай, Росія, Туреччина) свідчить про перехід від конкуренції національних інтересів до зіткнення різних ціннісних і онтологічних систем.

У цьому контексті Україна виконує роль активного суб'єкта цивілізаційного процесу. Вона демонструє можливість свідомого цивілізаційного вибору, спростовуючи фаталістичні інтерпретації теорії «розколотих країн». Український досвід підтверджує, що політична нація, заснована на цінностях свободи, гідності та верховенства права, здатна протистояти імперській моделі «цивілізації-держави», яка спирається на вертикаль влади та заперечення суб'єктності інших народів.

Отримані результати дозволяють стверджувати, що цивілізаційна парадигма залишається одним із найбільш перспективних підходів у сучасній політичній науці. Вона дає змогу пояснювати глибинні причини сучасних конфліктів, прогнозувати розвиток міжнародних відносин та аналізувати трансформацію глобального порядку.

Таким чином, цивілізаційний підхід дозволяє не лише краще зрозуміти природу сучасних геополітичних процесів, але й усвідомити місце та роль України в трансформації світового порядку XXI століття.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1.Mirabeau, V. L'Ami des hommes, ou Traité de la population. Avignon, 1756.
— P. 176.

2.Ferguson, A. An Essay on the History of Civil Society. Edinburgh: A. Kincaid & J. Bell, 1767. — P. 2, 38.

3.Кант І. Ідея загальної історії з космополітичної точки зору // Кант І. Сочинения в шести томах. — М.: Мысль, 1966. — Т. 6. — С. 18.

4.Гегель Г. В. Ф. Философия истории. — СПб.: Наука, 1993. — С. 154.

- 5.Данилевский Н. Я. Россия и Европа. — М.: Книга, 1991. — С. 91–92.
- 6.Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — К.: Політвидав України, 1964. — Т. 21. — С. 160–163.
- 7.Дерев'янка С. М. Цивілізаційна парадигма народовладдя: теоретико-правові засади: монографія. — Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. — С. 45–48.
- 8.Шпенглер О. Закат Европы. М.: Наука, 1993. -С. 24.
- 9.Тойнбі А. Дослідження історії. Скорочена версія Д. Сомервелла / пер. з англ. К.: Основи, 1995. 614 с.
- 10.Eisenstadt S. N. Multiple Modernities. New Brunswick: Transaction Publishers, 2000.
- 11.Braudel F. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. London: Collins, 1972
- 12.Шпенглер О. Закат Европы. М.: Наука, 1993. -С. 142
- 13.Тойнбі А. Дослідження історії. Скорочена версія Д. Сомервелла / пер. з англ. К.: Основи, 1995. 235 с.
- 14.Бродель Ф. Середземномор'я та середземноморський світ в епоху Філіпа II. С. 58.
- 15.Сорокін П. Соціальна і культурна динаміка С.74.
- 16.Ейзенштадт Ш. Multiple Modernities. New Brunswick: Transaction Publishers, 2000. С. 82.

17.Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій та перетворення світового порядку / пер. з англ. К.: Альпіна, 2006. 61 с.

18.Дерев'янка С. М. Цивілізаційна парадигма народовладдя: теоретико-правові засади: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 52 с.

19.Fukuyama F. The End of History? // The National Interest. 1989. No. 16. С. 14.

20.Гегель Г. В. Ф. Философия истории. СПб.: Наука, 1993 С.72. 21.Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій та перетворення світового порядку / пер. з англ. К.: Альпіна, 2006. 45 с.

22.Дерев'янка С. М. Цивілізаційна парадигма народовладдя. Івано-Франківськ, 2017. с. 94.

23.Gray J. Enlightenment's Wake. London: Routledge, 1995 с. 84. 24.Fukuyama F. Our Posthuman Future. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2002. с. 84.

25.Kagan R. The Return of History and the End of Dreams. New York: Knopf, 2008. с. 12.

26.Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку (1996) с. 24.

27.Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку (1996) с. 61.

28.Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку (1996) с. 256.

29. Дерев'янка С. М. Цивілізаційна парадигма народовладдя: теоретико-правові засади: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 112 с.
30. Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку (1996) с. 78.
31. Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку (1996) с. 38.
32. Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій та перебудова світового порядку (1996) с. 61.
33. Дерев'янка С. М. Цивілізаційна парадигма народовладдя: теоретико-правові засади: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 142 с.
34. Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності / пер. з англ. К.: Критика, 2013. с. 54.
35. Barber B. Jihad vs. McWorld: Terrorism's Challenge to Democracy. New York: Ballantine Books, 1996. с. 32.
36. Кокеп К. The Rise of the Civilizational State. Cambridge: Polity Press, 2019. с. 45.
37. Дерев'янка С. М. Цивілізаційна парадигма народовладдя: теоретико-правові засади: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 128 с.
38. Пай Л. The Spirit of Chinese Politics. Cambridge: Harvard University Press, 1992. 235 с.

39.Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента РФ от 31 марта 2023 г. № 229).

40.Рупнік Ж. Геополітика демократизації. Інтеграція Центральної та Східної Європи // Схід-Захід. 2020. № 5. С. 89–105.

41.Кузьо Т. Війна Путіна проти України: революція, націоналізм і криміналітет / пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2018. с. 156.

42.Дерев'янка С. М. Цивілізаційна парадигма народовладдя: теоретико-правові засади: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 156.